

**Praxis és tudomány –
Benkő Sámuel Borsod vármegyei tiszti főorvos orvosmeteorológiai naplói
(Ephemerides meteorologico-medicae, 1794–1802)***

GYULAI Éva

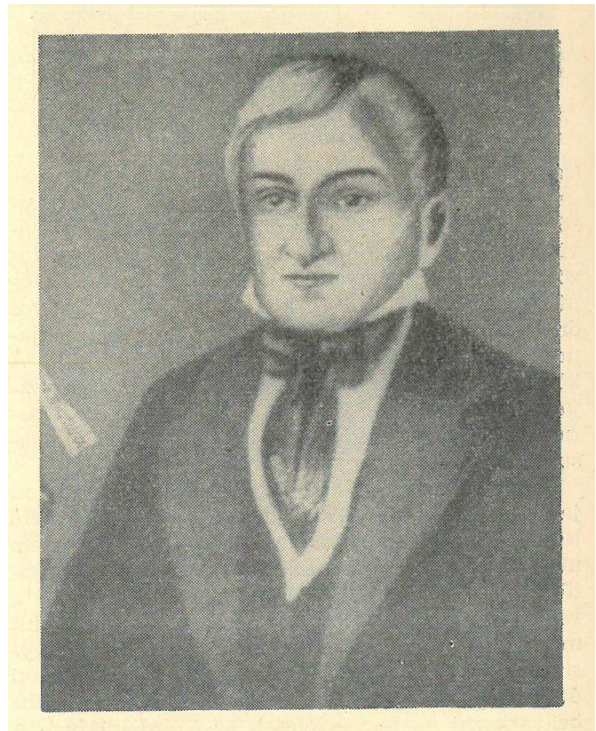
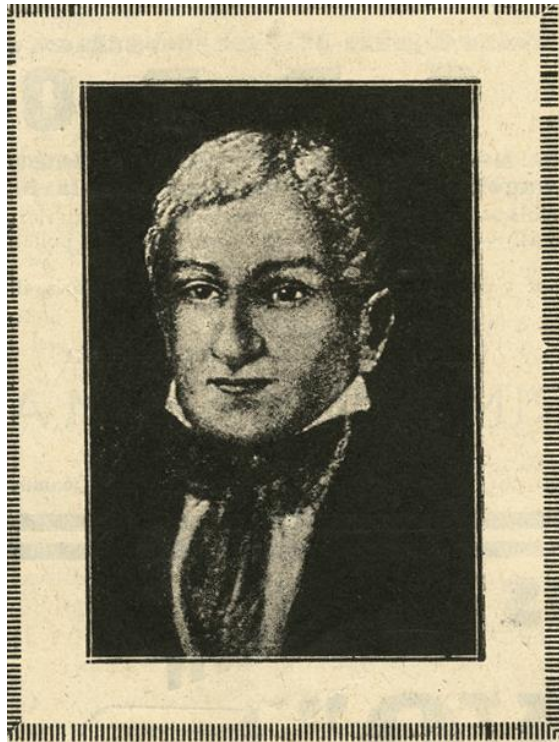
**Practice and sciences:
Medico-meteorological observations of Borsod county (Hungary)
chief medical officer Samuel Benkő
(Ephemerides meteorologico-medicae, Vienna, 1794–1802)**

Samuel Benkő (1743–1825) is an exceptional representative of the East-Central European medical history, who was from the end of 1779 almost 4 decades Borsod county's chief medical officer (*ordnarius physicus*). Having studied in Leiden and in Hungary, he earned a doctorate both in humanities and medicine, and published a 7-volume series (*Ephemerides meteorologico-medicae*) in Vienna containing his meteorological and medical observations taken by himself as a practitioner and a county physician in county of Borsod (North-East Hungary) and in its seat, market town of Miskolc. Benkő continues the medical ephemerides of the famous Viennese clinical practitioner, Maximilian Stoll, who served as a young physician for County of Hont (Hungary), and published his medical, even meteorological experiences got in Hungary in his publication entitled *Ratio medendi*. The scientific works of Samuel Benkő are seen as great medico-historical sources related to diseases, epidemics, medical treatments of late 18th century rural Hungary, however, great written documents about all groups in contemporary rural society. Benkő's Ephemerides are the result of a medical practice more than 20 years, however, this medico-meteorological series demonstrates how the ideas of Enlightenment and the achievements of modern natural and life sciences were implemented in the practice of a rural physician in late 18th century.

*

A felvilágosodás kori közép-európai tudománytörténetben páratlan az az orvostudományi sorozat, amelyet Borsod vármegye főorvosa, Benkő Sámuel (1743–1825) jelentetett meg Bécsben 1794-ben és 1802-ben. A nemzetközi és magyar orvostörténet közel két és fél évszázada számon tartja Benkő Bécsben megjelentetett többkötetes művét, de inkább csak általános tudománytörténeti vonatkozásban, és nem mint egy II. József-kori magyarországi vidéki város, illetve egy északkelet-magyarországi vármegye és régió kivételes orvosmeteorológia forrását. Benkő ugyanis kora felvilágosult természettudományi nivóját képviselő munkájában Miskolc és Borsod vármegye 1780–1801 között mért és tapasztalt meteorológiai és orvosi adatait közli és dolgozza fel, s ezzel a 18. század utolsó két évtizedéből Miskolcra olyan egyedülálló adatsorral rendelkezik a kutatás, amely sokkal jelentősebb városok és régiók esetében is hiányzik.

Benkő Sámuel mint Borsod megye „rendes” azaz hivatalos, fizetési orvosa (*physicus ordinarius*), „tisztiorvosa” lett elismert természettudós, a felvilágosodás kori magyar orvostörténet jól ismert alakja, számos tudományos mű szerzője, amelyek közül a legfontosabb az az orvosmeteorológiai sorozat, amelyet Borsod vármegyei és főként miskolci praxisának több mint 20 éves tapasztalatai alapján adott ki. A borsodi főorvosról egyetlen portré ismert, amelyet Miskolcon őriztek,¹ és Pataki Jenő neves kolozsvári orvostörténész Magyary-Kossa Gyulai orvosprofesszor segítségével 1930-ban talált meg² és közölt másolatban.³ A festmény ma lappang.

Benkő Sámuel korabeli arcképe. PATAKI 1930. 300. és CSILLAG 1965. 1044. alapján

Benkő már felsőfokú tanulmányai, peregrinációja alatt is enciklopédikus tudósnak készült, erdélyi tanulmányai (nagyenyedi kollégium) után a nagyszombati egyetemre iratkozott be. 1784-ben, már borsodi főorvosként, jelentést írt a vármegye egészségügyi hivatalnokainak végzettségéről, amelyben azt jelenti magáról, hogy előbb Nagyszombatban szerzett doktori fokozatot egyetemes bölcsészettől (*universa philosophia*), majd Budán ugyanezt a fokozatot orvostudományból. Orvosi gyakorlatát a budai császári és királyi katonai kórházban töltötte, erről „de Vetza” (Vezán/Vezzán Gábor), a budai katonai parancsnokság törzsrósa (Magyarország későbbi főorvosa!) állította ki az igazolást.⁴ Érde-

¹ Benkő Sámuel [...] arcképe olajfestésben meg van Hőke Lajos miskolczi orvos birtokában. SZINNYEI 1891–1914. I. Benkő Sámuel-címszó

² Benkő Sámuel arcképére régen „vadászunk”. Szinnyei után annyit tudtunk, hogy Benkő olajba festett arcképe megvan Hőke Lajos főorvos tulajdonában, aki pedig régen meghalt. Ismerős barátunkhoz fordultunk, az egykor Kolozsvárról elkerült Rimóczy József miskolci városi tanácshoz, aki a legnagyobb készséggel felkutatta a képet és lekötelező szívésséggel közölte velünk, hogy az most egy özv. Gebauerné nevű úrasszony tulajdona, s ígérte, hogy lefotografáltatja s elküldi. Ámde hiába vártuk. Vártunk egy fél évet, egy évet, vártunk két évet, ez időközben minduntalan kérve, sürgetve a kép megküldését. Sem képet, sem választ nem kaptunk. Hja, Miskolc nagyon messze esett Kolozsvártól, s az arra menő és jövő levelek sorsa bizonytalan. Ekkor aztán közöltük a kép hollétét Magyary-Kossa Gyula professzorral, az orvostörténet terén nagynevű, kitűnő barátunkkal, aki szintén kutatott a kép után, s neki sikerült összeköttetései révén az arckép másolatához jutni. PATAKI 1930 (Orvosi emlékeink) 314.

³ PATAKI 1930. (Benkő Sámuel) 300.

⁴ Comitatus Borsodiensis de revisis gremialium D(ominorum) Medicorum, Chyrurgorum, Obstetricum attestatis diplomatibus ac etiam Barbitonsorum acceptatis literis cum projecto horum Tonsorum regulationis praestita. [...] Samuel Benkő Lauream ex Universa Philosophia doctoralem ab Incl. Universitate Tyrnaviensi, eandem vero ex Medicina ab Incl. Universitate Budensi reportavit. Praxeos denique clinicae in Nosocomio Caesareo Regio Militari Budensi exercitae a Domino

kes, hogy a református (később katolizált)⁵ Benkő ebben a jelentésben nem árulja el, hogy Magyarországon kívül is tanult, úgy tűnik, ekkor nem kívánta felfedni, hogy protestáns egyetemek hallgatója volt, de arról is szó lehet, hogy Mária Terézia egészségügyi rendelete és kiegészítése (1770/1773) értelmében csak az folytathat orvosi gyakorlatot Magyarországon, aki a Habsburg Birodalom valamelyik egyetemén szerezte meg fokozatát.⁶ Nagyszombatból ugyanis nem követte Budára Magyarországi egyetlen egyetemét, hanem külföldön folytatta felsőfokú tanulmányait.⁷

Németországban, majd a hollandiai Leiden protestáns egyetemén tanult, ahol, hasonlóan a többi külföldi diákhoz, neki is teológiából, filozófiából, héber és görög nyelvből kellett felvételi vizsgát tennie 1773-ban, majd 1778-ban orvostudományból magiszteri fokozatot kapott ugyanitt.⁸ Benkő, már borsodi főorvosként, 1791-ben azt írja egyik műve előszavában, hogy az orvostudomány tanulmányához 19 évvel azelőtt, vagyis 1772/73-ban fogott hozzá.⁹ Ez azt jelenti, hogy rendszeres orvosi tanulmányainak megkezdését Leidenhez köti, ahol egyébként bölcsészettől is doktorált, de az 1775-ben Leidenben kinyomtatott filozófiai vizsgatétele (*tentamen*) is jelzi természettudományos érdeklődését. A dolgozat, címe szerint, a Föld keletkezésének lehetséges természettudományos és teológiai magyarázatát vizsgálja: „*Vizsgatétel a Föld keletkezéséről, amely azt igyekszik bemutatni, hogy a föld nem test, hanem az univerzum teremtése után hosszú idővel vagy valamely üstökösből vagy égítéstől vagy állócsillagból vagy végül a nap anyagából és a napfoltokból véletlenül állt össze; de a Teremtés Könyve (Mózes 5 könyve) szerint az univerzummal egyszerre, rendes formájában és így a Mindenható Isten kezéből jött létre, hogy a földkerekség azonnal lakhatóvá váljon*”.¹⁰ Az egyik legismertebb 19. századi német lexikon, amely 1822-ben címszót szentel Benkőnek, említi a disszertációt, amelyet a korabeli holland protestáns teológia exegézise összefoglalásaként értékel, és a tudós leggyengébb munkájának tart.¹¹ Érdekes, hogy az *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* Benkőt (†1825) 1822-ben már halottnak mondja, igaz, halálának pontos dátumát nem ismeri. A borsodi tisztiorvos 1787-ben Bécsben megjelent filozófia pályadolgozatának címlapján magát a szabad művészetek és a bölcsélet doktorának – *AA. LL. (artium liberalium) et phil(osophiae) doctore* – nevezi.¹²

Benkő Sámuel, orvosi és bölcsész diplomájával visszatérve Leidenből, az időközben Budára költözött egyetem orvosi fakultásán is orvostudori oklevelet szerez 1778-ban, Budán is kinyomtatják disszertációját, amelynek témája az álmatlanság kórtana.¹³ Benkő magát a bölcsészet- és orvostudomány doktorának és Borsod vármegye fő *physicus*ának – *philosophiae et medicinae doctore, et benefati comitatus physico primario* – nevezi bécsi sorozatának címlapján.¹⁴ Alig egy évvel a budai egyetem orvosdoktori oklevelének megszerzése után, 1779 végén, 36 éves korában Benkő Sámuel már Borsod vármegye alkalmazásában találjuk megyei *ordinarius physicus* minőségben.¹⁵ A *physicus* (görög-latin: természetvizsgáló, természettudós) a középkori latinságban az orvos megnevezése volt, majd az újkori német és osztrák szóhasználatban a (városi, kerületi, körzeti stb.) hivatalnok-orvosokat

Consiliario de Vetza Praesidii Militaris Budensis medico stabali possidet. Benkő Sámuel Borsod vármegyei főorvos (*physicus*) jelentése. Miskolc, 1784. jún. 25. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 34.

⁵ Áttérésének körülményeivel máig adós a kutatás.

⁶ KRÁSZ 2012. 122.

⁷ RÉTHLY 1970. 519.

⁸ BOZZAY 2009. 42.; 83.

⁹ BENKŐ–GRANT 1791. [vi]

¹⁰ *Tentamen protogaeae. Quo, tellurem non esse corpus, longo post universi creationem intervallo aut ex cometa quodam, aut planeta, aut fixa, aut denique ex substantia solis ejusque maculis temere concretum: verum cosmographiae mosaicae conformiter, toto cum universo simul, regulari sua figura ita ex omnipotenti Dei manu exiisse, ut illico orbis habitabilis redderetur, ostendere conatur.* BENKŐ 1775. (cím)

¹¹ BENKŐ (Samuel von) [...] *Tentamen protogaeae, Lugd. 1775. Sein schwächstes Geistesprodukt, nach der Exegese der damaligen holländischen Theologie abgefaßt.* AEWK 9. (1822). 37.

¹² BENKŐ 1787. címlap

¹³ BENKŐ 1778 (Insomnia)

¹⁴ BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. címlap

¹⁵ 1779 decemberében már Benkő Sámuel vármegyei tiszti orvos (*Comitatus physicus ordinarius*) ír jelentést Miskolcon a vármegyének a miskolci gyógyszerárakban végzett vizsgálatról. A Keil-féle patikában (*Pharmacopolium Keilianum*) mindent rendben talált, Kopnik gyógyszerári laboratóriumába (*officina Kopnikiana*) azonban nem jutott be. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 15.

(*Physikus; Stadt- und Kreisphysicus*), modern szóval tisztiorvosokat neveztek így, akik a közegészségügyet felügyelték, és az igazságügyi orvoslást is művelték. Az *ordinarius* a rendiség hivatali nomenklatúrájában a szabályszerűen kinevezett hivatalnokot (alispánt stb.) jelentette, az egyházjogban pedig egy hivatal jogos viselőjének járt ki. Benkő Sámuel minden vármegyének szóló latin nyelvű jelentését mint *ordinarius physicus* szignálta, míg magyarul magát Borsod vármegye főorvosának nevezi a fekete himlőről írt és Kassán kiadott magyar nyelvű orvosi könyvének címlapján, és így nevezi magát németül is.¹⁶ Tisztifőorvost már a felvilágosult abszolútizmus egyik legkiválóbb rendelete, a magyarországi közegészségügyet új alapokra helyező *Generale Normativum de Re Sanitatis* (1770/1771)¹⁷, sőt a vármegyei fizikusok és kirurgusok alkalmazásáról (is) szóló királyi rendelet (1752) előtt is alkalmaztak a vármegyék, Perliczy János Dániel (1706–1778) Nógrád vármegyei főorvos 1750-ben az egyetemi rangú orvosi kar (*collegium medico-chirurgicum*) Magyarországon való felállításáról szóló tervezetét mint Nógrád vármegye *ordinarius physicus*-a nyújtotta be a Helytartótanácsnak.¹⁸ A megyei (városi) physicusok tevékenysége azonban igazán II. József uralkodása alatt szilárdult meg.¹⁹

A vármegyei képzett(!) tisztiorvos (*perito medico*) és képzett fizetett sebészek/seborvosok (*peritos chirurgos... conventionatos*) kötelező alkalmazását (ez utóbbiakat csak azokban a vármegyékben, ahol nem volt céhe a kirurgusoknak!) az 1752. október 20/26-án kelt, a vármegyei tisztviselők alkalmazásáról és fizetési besorolásáról szóló királyi rendelet (*benignum mandatum*) 3. pontjában fektették le. A pátenst szerint az uralkodó a vármegyei orvos és sebészek alkalmazásával az egészségének megőrzéséhez szükséges eszközök híján lévő szegény adózó népnek kíván segíteni, és a vármegyei orvos kötelességéről is rendelkezik: a vármegye orvosa a lehetőség szerint a vármegye területén lakjon, a hozzá forduló népnek ingyen nyújtsa az orvosi tanácsokat, ha nincs külön gyógyszertár, az általa fenntartott patikát rendben tartsa, és végül, a szükséges gyógyszereket elviselhető áron adja a betegeknek.²⁰

Az 1752. évi pátenst rövid meghatározásában nem szerepel a tisztiorvos törvényszéki kötelezettsége, és egyéb feladatai sem, ezeket majd a *Generale Normativum* (1770/1771) fekteti le, részletesen szabályozva a városi és vármegyei tisztiorvosok (a rendelet a *medicus* mellett már használja a *physicus* kifejezést is!) feladatkörét és felelősségét, mind szakmai, mind a felvilágosodás eszméinek megfelelő erkölcsi értelemben, az utóbbit a rendeletben is feltűnő közjó eszménye (*salutis publicae ratio*) követeli meg. A tisztiorvostól elvárják, hogy minden beteget, aki az életét az orvosra bízta, ugyanolyan rokonszenvvel és megkülönböztetés nélkül kezeljen, akár a szegények, akár a gazdagok osztályába tartozik.²¹ Mária Terézia egészségügyi szabályzatában a tisztiorvos egyik legfontosabb feladata, a járványok kezelése mellett, a gyógyszertárak és gyógyszerészek ellenőrzése, amelyért külön díjazás jár.

A *Generale Normativum* a hivatalnok-orvos feladatai között, külön pontban szól a boncolásról, amelynek helyes gyakorlatát az orvos lelkiismeretére bízta, megjegyezve, hogy esküjének és az őt alkalmazó joghatóságnak is meg kell felelnie, és kötelessége, hogy a boncolásról az őt megbízó ma-

¹⁶ BENKŐ SÁMUEL N(emes) BORSOD VÁRMEGYÉNEK FŐ-ORVOSSA. BENKŐ-GRANT 1791. (címlap). – Samuel Benkő... ersten Komitatsphysikus im Borschoder Komitat. BENKŐ 1794 (Medicinische Ephemeriden) (címlap)

¹⁷ A rendelet szövege: Codex sanitario-medicinalis Hungariae 1852–1861. II. 535–571.; A latin nyelvű rendelet szövegének fordítása és a rendeletről bővebben: BALÁZS 2007.

¹⁸ *Opera et studio Joannis Danielis Perlicy, nob. Hung. Phil. et Med. Doct... Incl. comitatus Neogradensis. physici ordinarii.* Codex sanitario-medicinalis Hungariae 1852–1861. II. 276.

¹⁹ A megyei és városi physicusokról bővebben: MOESS–M. ROMÁN 1979

²⁰ *Tertio. Quoad medicos et chirurgos. Cum constet, in plerisque comitatibus curam sanitatis negligi, et inde saepe stragem hominum oriri, quae mala ut evitentur, et signanter contribuenti plebi media curandae sanitatis non habenti succuratur, benigne volumus: quatenus comitatibus Regni peritis medicis non provisus injungatur, ut sibi quilibet eorum de perito medico provideat, salarium ei, cum omni tanem qua fieri poterit, moderatione ordinet, cum hac expressa obligatione: ut medicus, in quantum possibile erit, in meditullio comitatus resideat, et contribuenti plebi ad eum recurrenti praescriptiones medicas gratis distribuatur, pharmacopeam ubi alia non daretur, in bono statu conservet, et medicamenta pretio tolerabili distrahat.* Codex sanitario-medicinalis Hungariae 1852–1861. II. 276.

²¹ §VII. [...] aegro, qui vitae causam Medico concredidit, pari amore inserviendum est sine discrimine aut divitum aut pauperum classi adnumeretur. Codex sanitario-medicinalis Hungariae 1852–1861. II. 539–540.

gisztrátusnak jelentést írjon.²² A rendelet, ismét csak a felvilágosodás tudománnyal kapcsolatos eszméinek és céljainak szellemében, szól a tisztiorvos tudományos felelősségéről is. Ha ugyanis hivatali ténykedése során a betegeknek különleges tüneteket, vagy a gyógyszerek alkalmazásánál szokatlan hatásokat észlel, jelentenie kell a vármegyei vagy városi hatóságoknak, mert „a hivatalnok-orvos nem tehet jobb szolgálatot az államnak annál, ha a természet titkainak jobb vizsgálatával igyekszik az orvostudomány fejlődését elősegíteni.”²³

Benkő Sámuel Mária Terézia közegészségügyi rendeletének életbe lépése után kezdte meg egyetemi tanulmányait, s orvosi diplomáját már a nem sokkal korábban alapított nagyszombati–budai orvosi képzésben nyerte el, munkáját pedig az új szabályozás irányította egészségügyben kezdte el 1779 végén Borsod vármegyében. 1794-ben Bécsben megjelentett orvosmeteorológiai tudományos munkájának előszavában orvosi gyakorlatának kettős – közegészségügyi és tudományos – célját és praxisának ethosát is megfogalmazza:

„Mivel az emberi élet egyetlen szakaszából, sem a magán-, sem a közéletben nem hiányozhat a kötelesség, én, amikor 1779 végén elnyertem Borsod vármegye nyilvános hivatalnok-orvosi megbízását, minden igyekezetemmel és gondolatommal azon voltam, hogy a vármegye lakosságának közjólétével és a rám bízott betegekkel kapcsolatos kötelességemet minél tökéletesebben és minden részében teljesítsem. Ugyanakkor a betegek látogatása után fennmaradt összes szabadidőmet megfigyeléseim feljegyzésére és rendszerezésére fordítottam, azzal az elhatározással, hogy ezeket a megfigyeléseket valamikor majd nyomdába adom, hogy az államnak és utódaimnak számot adjak tevékenységemről. Hogy a kettős feladatnak hogyan tettem eleget, erről beszéljen orvosi gyakorlatom és hírnevem, nemkülönben most megjelenő orvosmeteorológiai naplóm.”²⁴

Benkő Sámuel megyei physikusként való fogadtatása vagy inkább elfogadása nem volt egyértelmű, erről, meglepő módon, az 1787-ben Bécsben megjelentett bölcseleti pályamunkájának egyik részlete árulkodik. A címe szerint a hazaszeretetről szóló filozófiai és államelméleti értekezésében a szerző, az orvosokkal szembeni előítéleteket pertraktálva, név nélkül, elmesél egy esetet egy vidéki tisztiorvosról, akit környezete megpróbál elűzni állásából.²⁵ A történet leírása, minden bizonnyal, saját tapasztalatait közvetíti, amelyeket Miskolcon és Borsod vármegyében szerzett. A szóban forgó orvos frissen

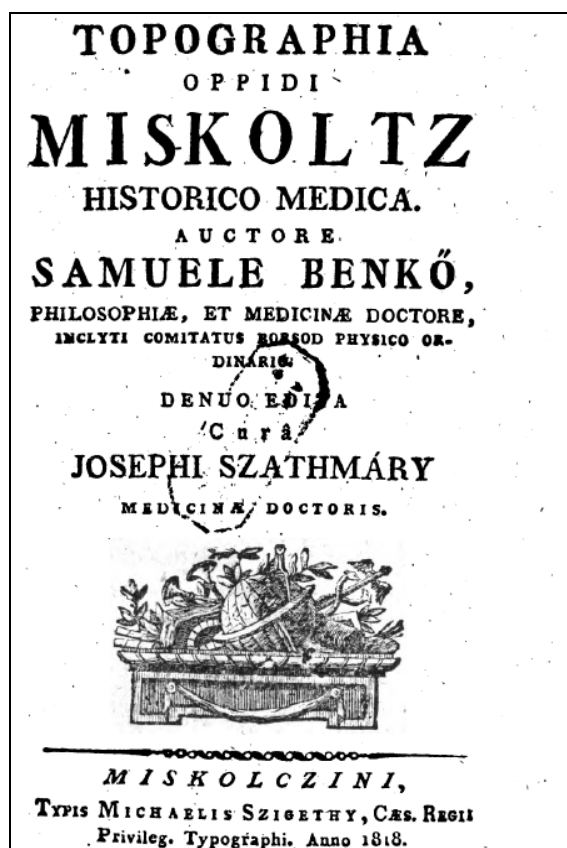
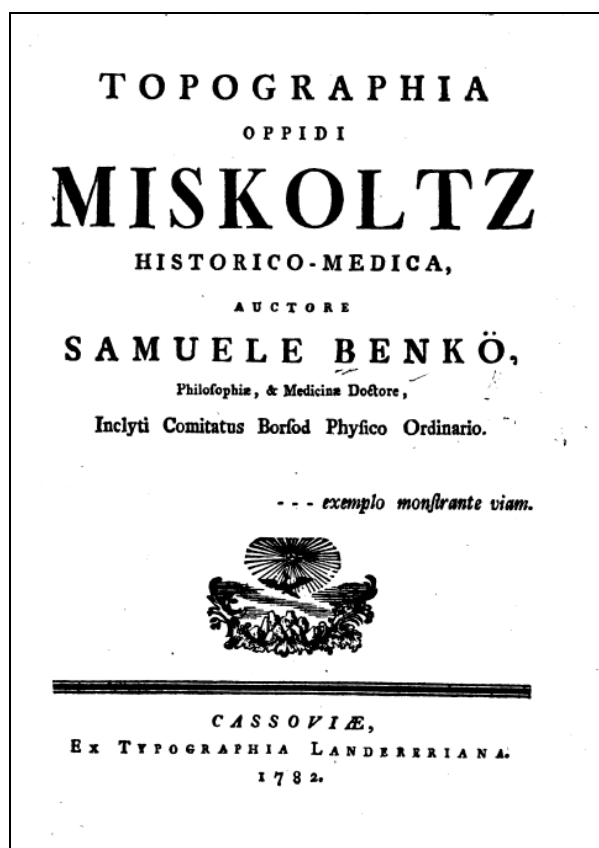
²² §III. In dissectione corporum ea in Medico recta conscientiae ratio tenenda, atque magistratibus, quibus id convenit, referenda est, quae juramento conformis sit, qua Deo et reipublicae est obstrictus. Codex sanitario-medicinalis Hungariae 1852–1861. II. 538.

²³ §VII. [...] Si in officio tractando pecularia symptomata, aut in adhibendis remediis insoliti effectus se manifestaret, repetitis Comitatum et Civitatum Magistratibus id referendum est, quoniam Physicus melius de republica mereri non potest, quam si naturae arcana amplius investigando Artis Medicae incrementa promovere conatur. Codex sanitario-medicinalis Hungariae 1852–1861. II. 540.

²⁴ Praefatio. Cum nullum vitae humanae stadium, neque publicis, neque privatis in rebus suo carere officio possit, ego, quamprimum anno 1779 ad finem vergente, publici comitatus Borsodiensis physici munus capesserem, omnes mox curas cogitationesque in id contuli, ut officii mei circa publicam gremialium salutem et aegrotos mihi creditos partes quam exactissime et omnibus numeris admimplerem, atque omne, quod mihi ab aegrotrorum visitationibus superesset otium, consignandis et in ordinem redigendis observationibus impenderem, quas aliquando, ut rei publicae et posteris etiam actorum a me rationem reddam, typis mandari constitui. Cui duplici officio, quo modo satis fecerim, et ipsa artis meae in Inclyto hoc Comitatu exercitatio et fama publica, tum etiam hae ipsae, quae nunc in lucem prodeunt Ephemerides meteorologico-medicae, loquantur. BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. [i]

²⁵ [e]x academiis redux et artis medicae praeceptis apprime imbutus, postea in nosocomio militari praxim rumore secundo exercens sero in provinciae vacuae physicae suscipitur, et unanimi ab omnibus voto amplectitur, vixque provinciam acceptam libat, et ecce nonnulli animadvertentes eundem non suam profiteri fidem, secretis odiis persequi, suosque aegrotos, ne ipso medico utantur, persuadere incipiunt, his nihil proficientes, passo caliendo et pingui tentum omaso medicum, ante per illos extrusum, repulsum accusatumque postliminio revocare, importunoque patrocínio tueri, praesentem autem et actu fungentem amovere non dubitant: publicaeque suae provinciae praesidem plorant, priorem emeritum medicum non illorum voluntate expositum, neque actuale illorum studio introductum esse. Acta utriusque temporis aequus praeses diligenter pervolvit, controversiamque ex vano religionis aestu panisque invidentia enatam comperit, et actu fungentem medicum denuo stabilit, invidiamque donat. Interjecto tempore idem medicus provinciae suae loca, aera, aquas et accolae adornat, adjicitque: certum ibidem hominum genus otio et indigna arte, supervacuo numero victitare, quae ejusdem observationes ubique laudem meruere, ast ejusdem inimici nondum plene pacati, nunc quoque non tam odio relationis, quam personae scribentis excitati, resumta ad sui genii more saepe usurpata calliditate, medicum suum de firmata statione denuo dimovere haud cunctantur, frustra ille mitibus alterius Galilei, Petrique Rami, Fenelontisque ad instar recantatis opprobriis alienatas mutare quaerit mentes, nam nisi illorum moderator partes ejus tuitus fuisset, certo officio suo dejectus ivisset. BENKŐ 1787. 307–308.

diplomázva és egy katonai kórházban szerzett dicséretes gyakornoki tapasztalattal kerül a vármegye megüresedett tisztiorvosi hivatalába, szívesen fogadják, lassan megismeri állomáshelyét, de közben néhányan észreveszik, hogy nem az ő vallásukat követi, kezdik titkon gyűlölni, és betegeit rábeszélik, hogy ne őt válasszák orvosuknak, és azt a parókás, pohos orvost²⁶ hívják vissza a helyére, akit korábban éppen ők úztek el. A kerület előljárója megvizsgálja az ügyet, és úgy találja, hogy az orvost vallási túlbuzgóság és kenyérféltés miatt üldözték (feltehetően katolikusok egy protestánt!), és végül meghagyja a helyén, a gyűlölködőknek pedig megbocsát. Időközben ugyanez az orvos megyéjének helységeit, levegőjét, vizeit,²⁷ lakosait dicséri műveiben, hozzátéve, hogy vannak a vidékén lusták és méltatlan mesterségből, felesleges állásból élők is. Tudományos megfigyeléseit mindenütt elismerik, s azok, akiket még mindig nem sikerült lecsendesíteni, már nem a hivatalban való megtartása miatt gyűlölködnek, hanem azért, amit ír, és hivatalában való megerősítése ellenére, szokásos ravaszágukkal ismét elmozdításán mesterkednek, és ő hiába igyekszik – akárcsak Galilei, Petrus Ramus vagy Fenelon – rágalmaikat megcáfolva, megmásítani véleményüket, ha a főnökük ismét nem áll mellé, biztos, hogy távoznia kellett volna állásából.

Benkő Sámuel miskolci topográfijának kassai és miskolci kiadása. BENKŐ 1782/1818 (*Topographia*) címlap

²⁶ *passo caliendro et pingui tentum omaso medicum.* Itt Benkő Horatius-reminiscenciát használ a költő egyik szatírájából: *pingui tentus omaso Furius.* Hor. Sat. II. 5. 40–41.

²⁷ Benkő Sámuel 1778-ban az Abaúj vármegyei Ránk (ma: Rankovce, Szlovákia) gyógyvizéről jelentet meg természettudományi munkát: BENKŐ 1778 (*Aqua Rankensis*). Könyvét Andrassy István abaúji főispánnak ajánlotta.

A Benkő elleni rágalmakról, támadásokról máshonnan nincs tudomásunk, tény, hogy Benkő elődjét, Domby Sámuel megyei főorvost (1729–1807), akinek szintén több műve is megjelent nyomtatásban, hirtelen fosztották meg hivatalától, és Benkő hivatali ideje alatt Domby Sámuel mint kegydíjas, vagy ahogyan ő magát nevezi egyik könyve címlapján 1794-ben: „Borsod vármegyének érdempénzt vevő orvosa”²⁸ tovább praktizált. Talán ő lehet az a parókás orvos, akit Benkő ellenfelei igyekeztek visszahelyezni a tisztiorvosi stallumba. Benkőnek nincs jó véleménye elődjéről, a kurtán-furcsán menesztett Domby Sámuelről, az *Ephemerides* előszavában egyenesen rettenetesnek nevezi hivatali elődjének azt a gyakorlatát, hogy a holttesteket magáncéllal boncolta.²⁹

Láttuk, hogy a tisztiorvosoktól a *Generale Normativum* is megkövetelt bizonyos tudományos adatgyűjtést, megfigyelést, ennek feladatnak Benkő Sámuel, aki közel 3 évtizedig viselte Borsod főorvosi hivatalát, maradéktalanul eleget tett, sőt kora egyik legtöbbet publikáló, külföldön is elismert orvosi szakírója lett, köszönhetően a különböző egyetemeken szerzett tudományos felkészültségének, és nem utolsósorban bölcsészeti érdeklődésének és erudíciójának, hiszen a tudományos irodalom (az újkorban főleg) jó latintudást, íráskészséget és filozófiai gondolkodást igényelt. Benkő orvostudományi, orvostopográfiai munkásságának legelső darabját alig két évvel azután jelentette meg, hogy 1779 végén elnyerte Borsod vármegye orvosi tisztségét.

Az 1782-ben Kassán kinyomtatott munka címe és tartalma szerint Miskolc latin nyelvű orvostörténeti helyrajza (*topographia historico-medica*),³⁰ s valóban, a korabeli statisztikai-topográfiai irodalom szabályainak megfelelően, a város sokoldalú leírását, jellemzését tartalmazza, kiegészítve 6 meteorológiai (XX–XXVI.) és 2 orvostörténeti fejezettel: egyrészt az 1781-ben Miskolcon és környékén tapasztalt betegségek klasszifikációjával, másrészt a szerző 1780-ra és 1781-re vonatkozó orvostudományi megfigyeléseivel és az emberi belső szervek vizsgálata, azaz a boncolások során szerzett tapasztalataival.³¹ Az 1782. évi kötet magyar fordításban is megjelent M. Kiss Júlia fordításában és Szabadfalvi József tanulmányával.³² Benkő Sámuel miskolci topográfiáját első, kassai megjelenése után több mint 35 évvel, 1818-ban ismét kiadták Miskolcon Szathmáry József tudós miskolci orvos később maga is megyei főorvos gondozásában, Szigethy József nyomdájában.³³ A Miskolc-topográfia, bár már orvostudományi fejezeteket is tartalmaz, még kiforratlan mű, szerkesztése egyenetlen, erre maga Benkő is utal a miskolci polgárokhoz szóló ajánlásában.³⁴

Benkő Sámuel első jelentős, már borsodi főorvosként 1782-ben írt orvosi szakmunkáját gróf Batthyányi József (1727–1799) esztergomi érseknek (1776–1799) ajánlja, és az ajánlásból kiderül, hogy Benkő személyesen ismerte az érseket, mégpedig Bécsből, ahol Benkő sok időt és fáradságot fordított orvosi tanulmányaira, és ahol az érsek, mintegy kliensét, szárnyai alá vette, és támogatta.³⁵ Az ajánlásból nem derül ki, hogy Benkő mikor időzött Bécsben, és milyen formában (könyvtár, egyetem, orvosi gyakorlat?) foglalkozott orvosi tanulmányokkal, tény, hogy Batthyányt patrónusaként tisztelte mint odaadó kliense (*devotissimus cliens*), talán a református vallású Benkő katolizálásában is szerepet játszott a hercegprímás.

²⁸ DOMBY 1794. címlap

²⁹ [a]nte meum adventum et physici susceptum munus, inauditum, horrendumque fuerat, cadavera privatim secare. BENKŐ 1794 (*Ephemerides I–V.*) I. [iv]

³⁰ BENKŐ 1782 (*Topographia*)

³¹ XXIX. *Nosologia Anni 1781. ex morbis in oppido Miskoltz et pagis vicinis grassantibus depromta. – XXX. Observantiones et Extispicinae Miskoltzini Annis 1780. 1781. adnotatae, medico-practicae.* BENKŐ 1782 (*Topographia*) 67., 69.

³² BENKŐ 1976

³³ BENKŐ 1818 (*Topographia*)

³⁴ [a]ttamen adhuc imperfecta, et undiquaque hiulca, stili, ob insperam rerum et personarum heic occurrentium, colorem, nitore aliisque ornamentis destituta... BENKŐ 1782 (*Topographia*) b2/2; BENKŐ 1818 (*Topographia*) x

³⁵ Iosepho e comitibus Batthyán perpetuo in Német-Újvár, ecclesiae metropolitanae Strigoniensis archi-episcopo [...] Litterarum et bonarum artium non tantum amator, sed et earum cultorum Patronus, ac magnus Maecenas es [...] me quoque jam ab aliquot annis non modo in TUAE clientelam gratiae recepisti, et hodie quoque tantae clementiae alis protegis, verum etiam dum Viennae studiis medicis operam meam atque tempus navabam, tenuitatem meam, quod alta mente repostum manebit, liberali manu sublevasti. BENKŐ 1782 (*Topographia*) b2/1; BENKŐ 1818 (*Topographia*) ix–x

Benkő Miskolc-topográfiajának orvostörténeti fejezeteiből kiderül, hogy a borsodi főorvos Miskolcra költözése után azonnal megkezdte – a meteorológiára és a medicinára vonatkozó – tudományos munkáját, előbb gyakorló orvosként a régió betegségeire és azok gyógyítására vonatkozó tapasztalatainak feljegyzésével, majd természettudósként orvosmeteorológiai vizsgálatokkal is. Benkő pályakezdő orvosként és tudósként saját utat választott, eredeti („eredetes”) kívánt lenni, már a kezdetektől elmélyült a tudományos vizsgálatokban, ahogyan magáról írja a melankóliáról („fekete epés mértéklet”) és a közsvegyről szóló, angolból fordított könyvének előszavában 1791-ben: „azelőtt felettebb gyűlöltem a mások követését, és magam akartam eredetes lenni”³⁶.

Johann Simon Negges:
Batthyány József esztergomi érsek
arcképe, 1780 k. Rézmetszet.
ELTE Egyetemi Könyvtár, Különgyűjtemények,
Metszetek KEP05757

Az 1794-ben megkezdett orvosmeteorológiai sorozat kötetei már sokkal inkább a tudományos közvéleménynek szóltak, mint a Miskolc-topográfia, ezért ezeket már nem Kassán, hanem a korabeli természet- és élettudományok egyik európai központjában, Bécsben jelentette meg. A sorozat Bécsben kiadott latin és német nyelvű köteteinek a szerző az „*ephemerides*” (ephmerisek), azaz a tudományos – adatsorokat, táblázatokat tartalmazó – napló vagy évkönyv műfaji besorolást választotta, míg az 1782-ben Kassán, majd némi változtatással később Miskolcon is megjelent latin nyelvű dolgozatát topográfiajának, azaz helyrajznak nevezte, jóllehet ez az orvostörténeti fejezeteket is tartalmazó topográfia képezte az orvosmeteorológiai naplók alapját. Az „*Ephemerides*” tudományos igénnyel és céllal íródott, 1791-ben, amikor William Grant angol művét, Pesten magyarra fordítva kiadta, hogy a latinul nem tudók is olvashassák, az előszóban addigi tudományos tevékenységét úgy jellemezte, hogy orvosi és egyéb természettudományos megfigyeléseit és megállapításait külföldi tudósoknak szánta.³⁷ Igaz, ezeket a megfigyeléseket, a topográfia orvosmeteorológiai fejezeteit kivéve (1782), majd csak 1794-ben jelenteti meg Bécsben.

³⁶ BENKŐ–GRANT 1791. [vi]

³⁷ Tizenkilenc esztendeje, hogy... az orvosi tudománynak tanulásához fogtam, tizenharmadik esztendeje pedig, hogy a feljebb említett betegségeket az efféle betegeknek ágyaknál szorgalmasan vizsgálom és azoknak természetekkel megismerkedni s társalkodni igyekeztem. Midőn tehát némelly tudományt s hazájokat és annak édes magyar nyelvét kipalérozni szerető jó Uraim arra intenének és serkengetnének, hogy orvosi vagy más természetbeli tapasztalásaimot és képzeményeimet ne csak idegen országi tudósoktól fogadtatnám el, hanem édes hazámmal is... BENKŐ–GRANT 1791. [vi–vii.]

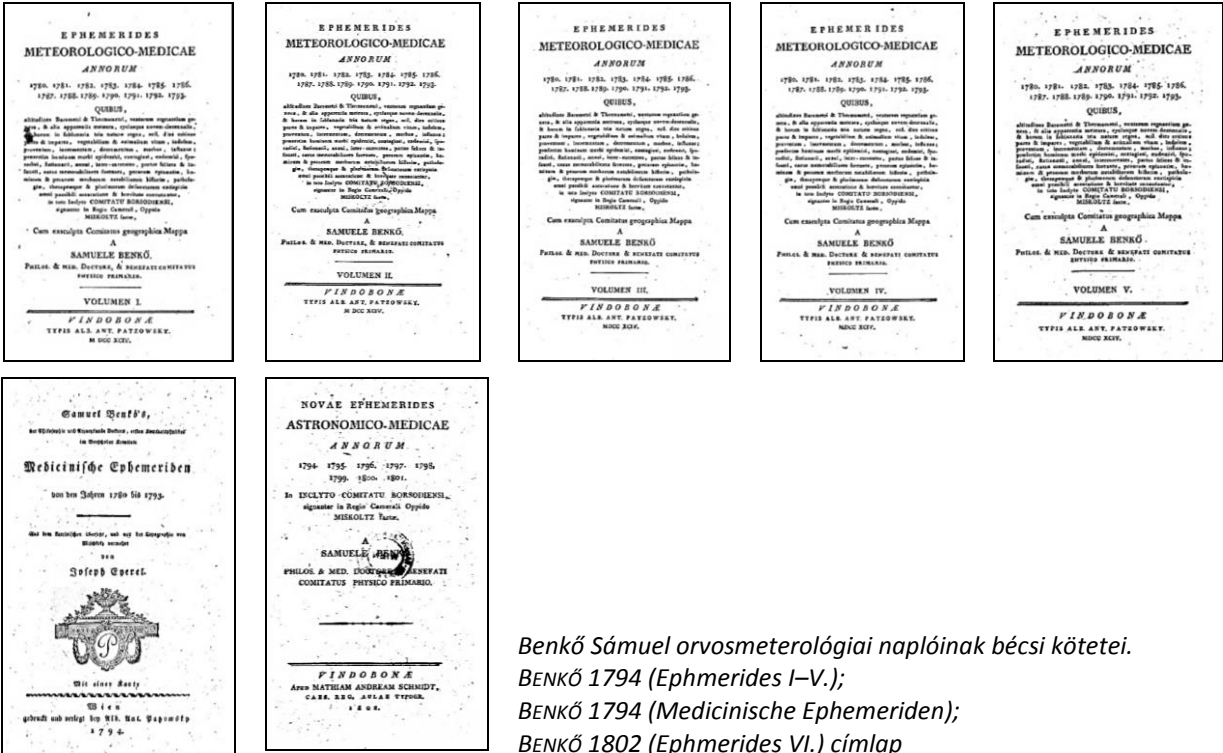
EPHEMERIDES
METEOROLOGICO - MEDICÆ
ANNI 1780.

Metszetes könyvdísz Chronos alakjával Benkő Sámuel művének I. kötetében.
BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. 1. alapján

A Bécsben nyomtatott sorozat első 5 kötete – címe alapján – olyan latin nyelvű, az 1780 és 1793 között Borsodban, de főként Miskolcon tapasztalt rendszeres orvosmeteorológiai feljegyzéseket (*Ephemerides meteorologico-medicae*) tartalmaz, mint a barométer és a hőmérő által mért értékek, az uralkodó szélirányok fajtái és egyéb időjárási jelenségek, a tizenkilenc éves időjárási ciklusok, illetve ezek hatása egyrészt a természet három szublunaris országára (azaz az ásványokra, növényekre, állatokra) és az ún. kritikus páratlan és páros napokra, a növények és állatok életére, tulajdonságaikra, fejlődésükre és hanyatlásukra, másrészt a betegségekre: főként az emberek járványos és fertőző, helyi, szórványos, helyhez kötött, évenként fellépő betegségeire. Az orvosmeteorológiai naplóban ezen kívül megjelennek a szerencsés és szerencsétlen születések, az említésre méltó törvényszéki orvosi esetek, a járványos marhavészek, az érdeklődésre számot tartó állati és emberi betegségek története, patológia, terápiák és számos halott belső részeinek vizsgálata.³⁸ A hosszú cím egyben Benkő vállalkozásának programját, sőt az orvosmeteorológia mint szaktudomány korabeli tárgy körét is megadja. Az első, 1794-ben megjelent 5 kötet 14 év különféle borsodi és miskolci adatait tartalmazza, ezt egészíti ki az ugyancsak Bécsben kiadott 6., szintén latin nyelvű kötet, amely 1794-től 1801-ig folytatja a naplót. Érdekes, hogy az „új napló” címlapján a csillagászati-orvosi (*astronomico-medicae*) jelző szerepel, míg a belső címlapon már – a korábbi köteteknek megfelelően – orvosmeteorológiát (*meteorologico-medicae*) olvashatunk.

³⁸ *Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780–1793, quibus altitudines Barometri & Thermometri, ventorum regnantium genera et alia apparentia meteora, cycloque novem-decennalis et horum in sublunaria tria naturae regna, scil. dies criticos pares et inpaes, vegetabilium et animalium vitam, indolem, proventum, incrementum, decrementum, morbos influxus; praesertim hominum morbi epidemici, contagiosi, endemici, sporadici, stationarii, annui, inter-currentes, partus felices et infausti, casus memorabiliores forenses, pecorum epizootiae, hominum et pecorum morborum notabiliorum historiae, pathologiae, therapeaeque et plurimorum defunctorum extispicia omni possibili accuratone et brevitate connotantur, in toto Incllyto COMITATU BORSODIENSI, signanter in regio Camerali Oppido Miskolcz factae.* BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. címlap

Elképzelhető, hogy az asztronómia téves megjelölés, és a nyomdászok tévesztették el a címet, bár az orvometeorológiának mint szaktudománynak, természetesen, nem kevés csillagászati vonatkozása van. Ezt a zavart már egy 19. század eleji német tudományos lapban is észrevették, és egyértelműen tévedésnek nyilvánították.³⁹

Benkő Sámuel orvometeorológiai naplójának bécsi kötetei.
BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.);
BENKŐ 1794 (Medicinische Ephemeriden);
BENKŐ 1802 (Ephemerides VI.) címlap

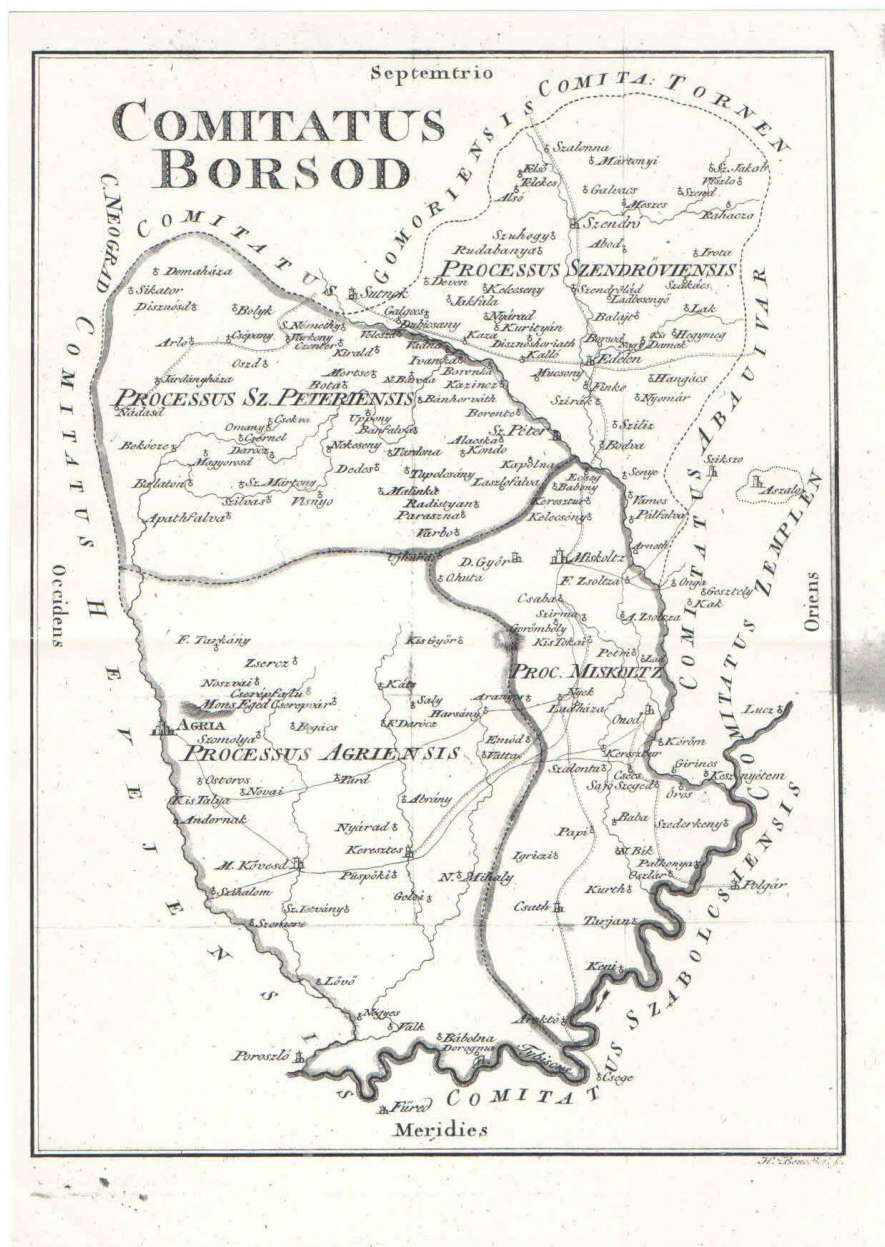
A Benkő-féle időjárás naplónak minden bizonnyal sikere volt a kortársak körében, hiszen az ötkötetes munkát még megjelenése évében németre is lefordította a bécsi orvos és orvosi író, Joseph Eyerel (1745–1821).⁴⁰ A német változat, címe szerint, az egész, 1780-tól 1794-ig tartó időszakra vonatkozó sorozatot tartalmazta volna, igaz, egyszerűbb címmel: orvosi naplók (*Medicinische Ephemeriden*), de csak az első kötet jelent meg, amely 1789-ig teszi közzé Benkő miskolci és borsodi feljegyzéseit. A német fordítás az 1789 szeptemberi feljegyzéseknél megszakad, még a hónapot sem fejezi be a szerkesztő, és a kötet folytatását ígéri.⁴¹ Már a német változat címlapján is szerepel, hogy a fordítás kiegészül Miskolc topográfiai leírásával (*mit Topographie von Mischkoltz vermehrt*), amely a bécsi latin sorozatból hiányzott, talán a bécsi (és a birodalom többi német nyelvű olvasója) hiányolta annak a magyarországi helységnek a bemutatását, amelyre az orvometeorológiai adatok vonatkoztak. Ez a német nyelvű statisztikai-topográfiai leírás az 1782. évi kassai latin nyelvű kiadás helyrajzi fejezetei alapján készült, míg azonban a kassai (majd a miskolci) kötetben a hangsúly a város általános helyrajzára esik, a bécsi német nyelvű orvometeorológiai kiadványban a topográfia csak bevezetés, a helyszín bemutatását célozza, a fő részeket az évenkénti meteorológiai és orvostudományi megfigyelések alkotják. Nem tudjuk, a többi német kötet miért nem jelent meg, kéziratát sem tárták fel eddig a kutatók.

³⁹ Ein rühmliches Unternehmen eines ungrischen Physicus... (im Titel sollte statt Ephemerides astronomico-medicinae stehen meteorologico-medicae). Neue Annalen der österreichischen Literatur des österreichischen Kaiserthumes 1/2. (1807). 140.
⁴⁰ BENKŐ 1794 (Medicinische Ephemeriden)
⁴¹ Ende des ersten Bandes. Die Fortsetzung dieses Monats folgt im zweyten Bande. BENKŐ 1794 (Medicinische Ephemeriden) 382.

Benkő Sámuel orvosmeteorológiai műveinek [1782–1802 (1818)] tartalma és időhatára

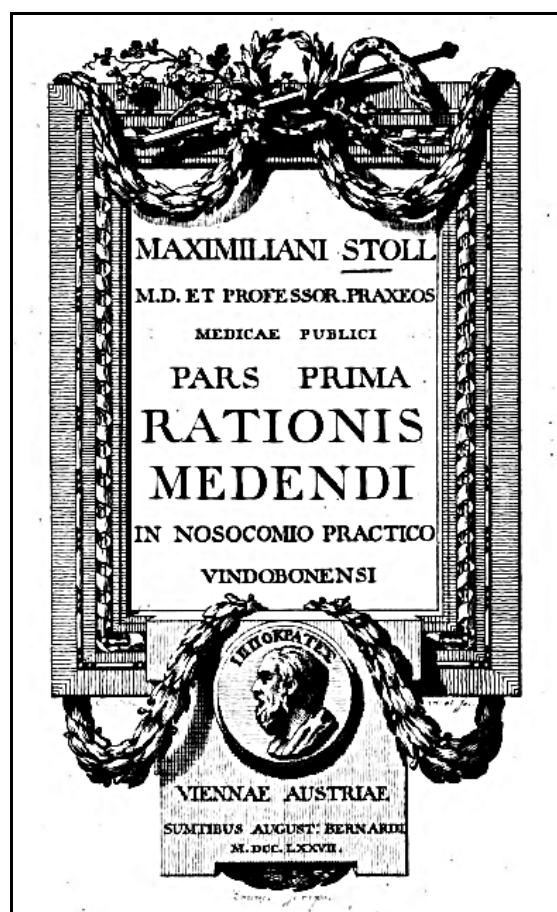
BENKŐ 1782/1818 (Topographia)	Topográfia	Orvosmeteorológia	1780–1782	Meteorológia	Medicina
BENKŐ 1794 (Ephmerides I–V.)		Orvosmeteorológia	1780–1793		
BENKŐ 1794 (Medic. Ephemeriden)	Topográfia	Orvosmeteorológia	1780–1789		
BENKŐ 1802 (Ephmerides VI.)		Orvosmeteorológia	1794–1801		

Egyébként az Ephemerides III., illetve V., tárgymutatót is tartalmazó kötete (*cum exsculpta Comitatus geographica Mappa*), valamint a német fordítás végén (*mit einer Karte*), az utolsó lapra beragasztva jelent meg Borsod vármegye eddig ismert legrégebb nyomtatott, rézmetszetes térképe (1794) is, amelyet eddig nem használt Borsod topográfiai kutatása. A kiváló megyetérkép megjelenítése gondos szerkesztésre vall, hiszen az osztrák és német olvasók pontosan elhelyezhették a borsodi főorvos tevékenységeinek helyszíneit a térképen.

Borsod vármegye rézmetszetes térképe, 1794. BENKŐ 1794 (Medicinische Ephemeriden)

Benkő orvosi naplójának rengeteg 18. századi mintáját fedezhetjük fel, ő maga is számos korabeli tudományos műre és főleg tudósra utal műveiben, hiszen a meteorológiai és csillagászati évkönyvek, táblázatok, nemkülönben az orvosi szakmunkák a modern tudományosság alapvető kiadványai voltak, és ezeket, műve tanúsága szerint, Benkő rendszeresen olvasta és használta borsodi fizikusként is. A meteorológia egyébként is a korszak egyik divatos diszciplínája, amely azonban több más tudományággal szoros, sőt egyre szorosabb kapcsolatba lépett, nemcsak a klasszikus természettudományokkal, hanem az élettudományokkal is, mint a mezőgazdaság, orvostudomány, emberföldrajz. A klíma és az időjárás és az emberi élet, egészség, orvostudomány kapcsolata fontos érdeklődési területe lett a korabeli tudományos vizsgálatoknak.⁴² A tudományok általában külön-külön szolgáltattak adatokat a klíma és időjárás, illetve más szaktudományok terepéről, Benkő Sámuel éppen azzal vállalt úttörő szerepet, hogy műveiben együtt szerepel a csillagászati, meteorológiai és orvosi megfigyelés.

Giuseppe Toaldo velencei és Maximilian Stoll bécsi sorozatának egy-egy címlapja (1779; 1777)

Munkájának egyik mintaadója minden bizonnyal Giuseppe Toaldo (1719–1797) itáliai katolikus pap és fizikus „Giornale astro-meteorologico” c. 1773 és 1797 között Velencében megjelent csillagászati-meteorológiai sorozata volt, de ilyennek tekinthetjük Maximilian Stoll (1742–1787) osztrák orvosnak több kiadást is megért, a bécsi kórházban kezelt betegek kórtörténetét naplószerűen közlő *Ratio medendi* című latin nyelvű (német fordításban is megjelent), először 1777-ben (I. kötet) Bécsben kiadott munkáját.⁴³

⁴² FELDMAN 1990. 144.

⁴³ STOLL 1777–1790. Boroszlói kiadása: STOLL 1789

Stoll 1773-tól, miután a bécsi egyetemen megkapta a diplomáját, két évet Magyarországon töltött megyei physicusként (Hont vármegyében),⁴⁴ s hétkötetes orvosi naplóinak 4. kötetébe a Magyarországon kezelt eseteket is felvette.⁴⁵ Magyarországi praxisából 37 kóresetet ismertet részletesen, és pár oldalon Magyarország 1773. évi orvosmeteorológiai adatait is közli, majd ismét magyarországi orvosi megfigyeléseit jegyzi le.⁴⁶ Később, bécsi karrierje csúcsán, a pesti egyetem orvosprofesszorának is kinevezik.

Stoll Magyarországról nemcsak betegeinek kórtörténetét közölte, hanem általános megfigyeléseket is tett, mint például: hogyan gyógyítják a magyar parasztok a váltólázát: némelyek megborsozzák a pálinkát, és ezzel úzik el a lázat, de sokan vannak, akik egy nagy porciót vesznek magukhoz tokaji borból, majd az ágyban, takaró alatt izzadják ki a betegséget. Hogy miért van olyan sok váltólázás beteg Magyarországon? Stoll szerint azért, mert a magyarok földbe vájt házakban laknak, amelyek nedvesek, illetve szokásuk Isten szabad ege alatt hálni, vagy alig takaróznak be, és így éri őket az álom, gyakoriak a megfázások és a fertőzések körükben.⁴⁷

Toaldot és Stollt Benkő a naplóihoz írt előszóban is említi, úgy tűnik azonban, legnagyobb hatást az egykori magyarországi tisztiorvos, Maximilian Stoll *Ratio medendi* c. munkája gyakorolta a borsodi főorvosra. Benkő 1791-ben William Grant angol orvos munkájának magyar fordításában már utal arra, hogy a Miskolc-topográfia megjelenése (1782) után sem hagyta abba megfigyeléseit, és már több, mint tíz éves adatsor áll rendelkezésére, sőt a kézírata is elkészült: *Azon deák munkámban, mellyben egész tíz esztendőök alatt az időnek és a Miskolczi levegőégnek változásait és az inkább uralgó betegségeket feljegyeztem, s némelly erdendő betegségeknek is lételeket nyilvánvaló példákkal és tagadhatatlan tapasztalásokkal megmutattam.*⁴⁸

Carl Aulich–August Kneisel: Maximilian Stoll, 1800 k.
Rézmetszet. ELTE Egyetemi Könyvtár,
Különgyűjtemények, Metszetek KÉP01788

⁴⁴ Kiss 1987

⁴⁵ Anno 1772 in universitate Vindobonensi summos in arte honores obtinuit. Post aliquot mensium intervallum in Hungaria physici comitatus, ut aiunt, munus adeptus est. Quamprimum itaque ad exercendam artem in Hungaria Stollius se contulerat, omni studio atque summa animi contentatione in observandis designandisque morbis popularibus versabatur, ut ex collectaneis ad descriptionem febris Hungaricae, ex pulcherrima epistola ad Grantium, atque ex diario observationum, quae quarto volumine *Rationis medendi* continentur, luculenter apperet. [...] Duos... annos medicina in Hungaria exercuit, cum labore multo, et gravioribus morbis fractu esset corpus, ut spe recuterandae sanitatis Viennam redire Stollius cogeretur. STOLL 1777–1790. IV. 4–5.

⁴⁶ Sectio II. *Observationes medicae anni 1773 in Hungaria factae.* STOLL 1777–1790. IV. [104]–426. *Historia I–XXXVII.* pp. 106–360.; *Brevis descriptio anni 1773* pp. 360–362.; *Observationes varii argumenti 1774* pp. 362–426.; *Sectio III. Adversaria varii argumenti* pp. 427–528.

⁴⁷ *Methodus rusticorum curandi febres intermittentes. Solent quidam rustici in Hungaria haustu spiritus vini cum pipere sibi febrim abigere. Multi sumunt magnam vini tokaini portionem, et sudores dein in lecto sese stragulis contendo proluciant. [...] Quare tot intermittentes in Hungaria? 1) habitationes depressae, adeoque humidae. 2) cubandi sub dio consuetudo, aut somnus corpore male tecto captus. 3) perfrigeratio frequentior. 4) repletio.* STOLL 1777–1790. IV. 430.; 477.

⁴⁸ BENKŐ–GRANT 1791. 2. (b. lábjegyzet)

Benkőre annyira hatottak Stoll orvosi naplói, hogy az 1787-ben Bécsben megjelentetett filozófiai művében ugyanazt a Livius-részletet közli a syracusai pestisről, ráadásul – utalás nélkül – szó szerint is átvesz Stoll I. kötetéből (1777).⁴⁹ Nem lehet véletlen, hogy Benkő Sámuel 1818-ban Miskolcon megjelent orvostudományi munkája a betegségek osztályozásáról és jellemzéséről a *Ratio medendi* (A gyógyítás módszertana) címmel jelenik meg.⁵⁰

Metszetes könyvdísz Benkő Sámuel művének II. kötetében. BENKŐ 1794 (*Ephemerides I–V.*) II. 3. alapján

Benkő művének előszavában, Toaldora hivatkozva, munkáját orvosoknak, csillagászoknak, hajósoknak és gazdasággal foglalkozóknak szánja. Előszavában feltűnnek azok a nehézségek, amelyekkel a vidéki orvos, vagy általában az értelmiségi tudományos munkája során kénytelen megbirkózni a korabeli Magyar Királyságban. A kórházban dolgozó szakemberek, vagy akár a nagyobb műveltséggel rendelkező nagyvárosokban működő orvosok könnyebben megfigyelhetik és lejegyezhetik az orvos-meteorológiára vonatkozó jelenségeket – ráadásul a tudósok egymásnak is szolgálhatnak adatokkal, ahogyan Maximilian Stoll is kapott csillagászati adatokat Hell Miksától, egyikük az orvosi, másikuk a csillagászati ephemeriseket vezette – mint egy olyan magyar megyei tisztiorvos, mint ő, akinek a környezetében nincsenek tudósok, művelt emberek, mesteremberek, könyvtárak, sőt még könyvtárosok sem. Neki (Miskolcon) magának kell beszereznie a ventilábrumot, a barométert, a hőmérőt, ráadásul azt sem teheti meg, amit pedig a rendszeres meteorológiai és csillagászati vizsgálatok megkövetelnek, hogy minden nap ugyanabban az időpontban jegyezze le megfigyeléseit, tekintve, hogy physicusként általában nincs is otthon. Hol vidéken jár, eldugott helyeken, törvényszéki ügyben, hol az emberek vagy állatok körében fellépő járványokat vizsgálja, máskor magánháznál, betegágyánál időzik hosszan és fáradságosan. Ha otthon van is, már kora reggel megrohanják házát a betegek, a hírhozók, vagy éppen jelentéseket ír, hogy azt sem tudja, hova kapjon, betegeit hallgassa, vagy tudományos megfigyeléseit végezze, esetleg írással foglalkozzon. Ami pedig az orvosi megfigyeléseket illeti, ezeket nem hipotézis vagy képzelet szülte, hanem nagyon is a valós természetből származnak, és nemcsak egyik vagy másik, és nem is egyszeri orvosi eset alapján, és nem egyetlen városi kórházból, hiszen megfigyeléseit rengeteg alkalommal, többször ismételve, a 166 ezres vármegye egész területéről gyűjtötte és rendszerezte.

⁴⁹ [m]ultaque vel in sola **Titi Livii historia** reperiet eam ad rem pertinentia. **En quorum in mentem modo venit! L.XXV. C. 26 Pestis Syracusana narratur.** STOLL 1777–1790. I. 60. // **En quorum in mentem modo venit! Apud Titum Livium [Hist. Rom. L. XXV. C. 26. et L. V. c. 48. et C. 13.] pestis Syracusana hoc ex vitio orta narratur.** BENKŐ 1787. 227.

⁵⁰ BENKŐ 1818 (*Ratio medendi*)

Ezeket a naplókat nem egy, hanem 15 évig vezette folyamatosan, írja Benkő, a benne szereplő betegségek nem kézzel fekvőek, sokkal inkább speciálisak, általánosak, olyanok, amelyek járványokban vagy elkülönülten, évenként vagy csak néhány helyen lépnek fel az emberek vagy barmok között. Így az ephemerisek szinte minden belső és külső vagy sebészeti betegséget tartalmaznak, nemkülönben ezek eredetét, okait, lefolyását, szerencsés vagy szerencsétlen kimenetelét, kórtörténetét, kezelését, és szinte az összes régi és új orvosságot, illetve az orvostudomány olyan diszciplínáit, mint a semiotica (= kórjelzéstan), patológia és terápia.⁵¹

Benkő művét elsősorban a kezdő orvosnak írja, miközben ugyanis a tudományok, mint a patológia, terápia, botanika, kémia, anatómia és fiziológia óriási léptekkel haladnak előre, úgy tűnik, a hazai orvos helyzete nem változik, mivel egyre kevesebb olyan gyakorlati útmutatót tartalmazó könyv áll rendelkezésére, amelyből a betegágnál több dolog megvilágosodik előtte, inkább, mint a nozológusok (a betegségek klasszifikációjával foglalkozó orvosi szaktudomány művelői) elmés definícióiból és általános javaslataiból. Hogy milyen nehéz Benkőnek egy ilyen művet elkészíteni, csak azok tudják, akik ismerik a magyarországi tisztiorvosok sorsát, nekik ugyanis nincs kórházuk, segédjük. Benkő rengeteg időt töltött faragatlan, szegény, kelletlen betegek mellett betegségük természetete, lefolyása, változásai, kifejlése iránt érdeklődve, saját pénzén vett gyógyszerrel kezelve őket, legtöbbször nem is orvosi minőségben, hanem mint asszisztens, seborvos vagy bába működött. Ha egy beteg súlyos vagy inkább rejtett betegsége miatt elhalálozott, és Benkőnek alkalma nyílt a holttest felnyitására, költséget, fáradságot és rohangálást nem kímélve végezte el a boncolást, 1794-ig több mint 300 holttestet vizsgált meg így, mindenki legnagyobb csodálatára, részben saját kézzel, részben más (bizonyára a megyei kirurgus) kezével és segítségével. Lassan már – a kezdetben valószínűleg idegenkedő – polgártársai is hozzászoknak a boncoláshoz!⁵²

⁵¹ *Has autem Epheremides, qui sincera aestimatione perpenderit, eas et medico, et astronomo, et nautae, oeconomoque, ut novissime haec eruditus TOALDO palam demonstravit, necessarias esse... At a nosocomialibus, aut amplissimae et litterariae cujusdam urbis medicis facilius observari aut connotari, vel ab ipsis astronomis mutuari posse (sicut et pie functus STOLL suas a P. Hellio accepisse, ephemerides illius medicas et hujus astronomicas conferenti patebit) quam ab uno Physico comitatensi hungarico, qui litteratorum, eruditorum, artificum, bibliothecarum, imo etiam bibliopolarum usu et commercio destitutus, vix sibi vel ipsa ventilabra, barometra, thermometraque potest acquirere. Cui et hoc accedit, quod observationes meteorologicae certis diei horis debeant fieri, quibus Physicus domo absens, et nunc ruri et in dissitis locis casus forenses, hominum epidemiam, pecorumque epizzotiam investigat, nunc vero in privata quadam domo penes aegroti lectum longam et molestam moram nectit, vel etiam si domi sit, jam summo mane a confluentibus undique aegris, nunciis, relationibus ita obruitur, ut saepe haereat, an meteorologica attendat, an aegros exaudiat scribatve. Quod autem ipsas observationes medicas attinet, eas non ex hypothesi, aut imaginatione aliqua, sed ab ipsa plane natura, non ex uno vel altero casu, non una vice, non ex uno urbis nosocomio, sed ex plurium concursu, multiplici repetitione, ex provincia ad minimum 166 000 incolas recipiente et numarante; non uno, sed sub 15 annis me excerpisse et collegisse; non obvios quosvis, sed magis speciales; generales, epidemice, sporadice, endemice, annuatim, stationarie inter homines et pecora grassantes: uno verbo omnes vere internos et externos chirurgicosque morbos, quin et eorum origines, causas, decursus, felices infelicesque exitus, historias, curationes, tentataque omnia fere remedia vetera et nova (exceptis lacertulis et terra ponderosa) adeoque semioticam, pathologiam et therapeam in se continere. BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. [ii–iii]*

⁵² *Ita sane, ut Tyro Medicus, ex attenta harum observationum lectione, cum longum sit iter per praecepta, breve per exempla, et cum Pathologia et Therapia, prouti Botanica, Chemia, Anatomia, Physiologia majorem de die in diem perfectionis gradum acquirunt, in eodem veluti statu consistere, numerusque librorum practitorum minui videtur, ad aegrotantium lectos plus luminis accipiet, quam ex nosologorum systematicorum subtilibus definitionibus, divisionibus et generalibus praeceptis. At quam difficile mihi contigerit, etiam tales observationes instituere, et colligere, illi tantum norunt, qui in Hungaria sortem et statum Physicorum didicerunt. Et ego de meis saltem id asserere possum, quod omni nosocomio et assistente juvanteque destitutus, millies apud meos rudiores, pauperes, inobsequentesque aegros integras horas, morbi naturam, cursum, mutationem, exitum expiscaturum, medicinam proprio meo aere emptam exhibiturum impendisse, et saepe me medicum at pluries assistentem aut chirurgum aut obstetricantem egisse; et moriente interdum aegro in morbis complicatioribus et magis absconditis, ut potiundi et aperiendi cadaveris occasionem nanciscerem, nullis sumptibus, fatigiis, cursitationibus pepercisse. Quia vero ante meum adventum et physici susceptum munus, inauditum, horrendumque fuerat, cadavera privatim secare, procul dubio omnis mirabitur, quomodo ego ultra 300 extispicia partim propria, partim aliena peregerim manu, ut jam meos concives huic rei fere assuefactos esse gaudeam. BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. [iv–v]*

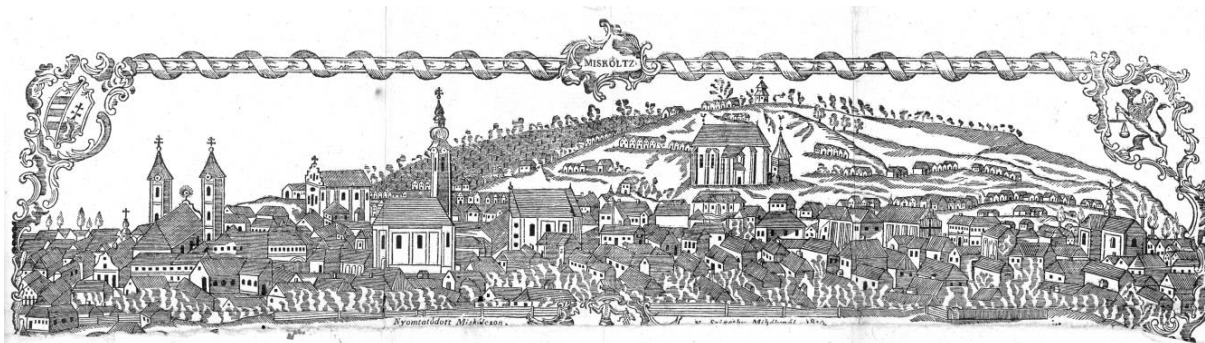
Benkő szerint anyagilag sem jár jól egy megyei tisztiorvos, ha megfelelően kívánja feladatát végrehajtani, el kell felejtene a saját házat és gazdaságot, azt, hogy gyerekeit jó iskolákba járassa, a 460 Ft-os évi fizetésen felül nem jár neki lakhatás, kiküldetési költség, a törvény szerint minden szűkölködőt, jobbjágot köteles ingyen gyógyítani, és halála után özvegye és gyermekei sem részesülnek közellátásban, így nem csodálható, hogy a magyarországi orvosok ritkán jelennek meg a tudományos világ előtt írásaikkal. Ehhez járul még a tudósok csekély megbecsülése, pedig a tisztelet táplálja a tudományokat, és a dicsőség minden tudományt újabb erőfeszítésekre sarkall. Ezt igazolja, hogy Magyarországon igen lassú az előrehaladás a magyar nyelvű tudományos irodalomban, azok, akik sürgetik a magyar nyelvű népoperát és színházat, valójában nem sok élvezetet találnak nemzeti nyelvükben, magyarul nyomtatott könyvet ugyanis alig olvasnak, csak akkor, ha ajándékba kapják őket, mert maguktól nem vesznek, a könyvek szerzőinek és kiadóinak legnagyobb bánatára.⁵³

Benkő az *Ephemerides* első kötetét (illetve az egész művet), amely az 1780 és 1793 közötti évek orvosmeteorológiai megfigyeléseit tartalmazza, „Borsod vármegye karainak és rendjeinek” ajánlja, és addig végzett hivatalának mintegy számadásaként, illetve mint hálójának felajánlásaként a vármegye levéltárában „függeszti ki”.⁵⁴ Az, hogy kötetét a vármegye levéltárában helyezi el, nem csak szimbolikus gesztus, orvosmeteorológiai feljegyzéseit, jelentéseit ugyanis valóban beadta a nemesség univerzitásának közlevéltárába, erről tanúskodik egy 1790 végén Borsod vármegye főispánjához szóló kérvénye, amelyben kéri a főispánt, hogy utasítsa a vármegye levéltárosát, adja ki neki másolásra vagy legalább elolvasásra azokat az általa beküldött jelentéseket, amelyek a vármegyében „grasszáló” járványokról szóltak. Ő, Benkő Sámuel ugyanis 1780-tól (azaz orvosi hivatalának kezdetétől) egészen 1786-ig rendszeresen megküldte megfigyeléseit, jelentés formájában, a vármegyének, ezekről azonban nem készített magának másolatot. Megfigyeléseit különben már a kezdetektől azzal a céllal végezte, írja, hogy majd az előző évek járványait összevesse az éppen esedékes, sőt a jövőbeni epidémiákkal, s a közöttük fennálló kapcsolat révén analógiákat, esetleg eltéréseket állapíthasson meg. Ezzel pedig megnőhet orvosi tapasztalatainak hitelessége, sőt a jövőben bekövetkező eseményekkel kapcsolatos előrejelzései is megbízhatóbbak lehetnek.⁵⁵ Benkő korábbi jelentéseire vonatkozó kérelmében tudományos módszereit, sőt ethosát is megfogalmazza, ugyanakkor a kérvény dátuma arra enged következtetni, hogy korábbi megfigyeléseinek dokumentációjára készül a bécsi publikációjához, azaz az *Ephemerides* kiadásához is szüksége van.

⁵³ *Haec inquam, qui aequa lance libraverit, et simul cognoverit, Physicum comitatensem, officium suum adaequate implere volentem, propriae domus et aconomiae, proliumque suarum alendarum et bene educandrum fere oblivisci debere, et annum salarium nonnisi 460 fl. nullumque praeterea hospitium et deputatum habere, et ex lege omnibus singulis indigis et contribuentibus gratis mederi, obligari, neque post obitum ejus viduae aut prolium publicam haberi rationem et provisionem, is profecto non multum mirabitur, cur Physici nostri tam raro scriptis suis medicis coram orbe litterario appareant. Accedit his exigua quoque litteratorum aestimatio, cum tamen solus alat honor artes, omnesque gloria ad studia incenduntur. Demonstrat id certe lentus apud nostrates litterarum et linguae hungaricae progressus et perfectio: multi certe illorum, qui publice ludorum comitorum et theatri hungaricique idiomatis promotionem urgere videntur, re ipsa se non multum delectari lingua sua patria ostendunt, quod impressos libros hungaricos parum legant, et nisi dono datos possideant, non emant, ipsosque tandem auctores librorum editorum paeniteat.* BENKŐ 1794 (*Ephemerides* I–V.) I. [v–vi]

⁵⁴ *Inclytis(!) comitatus Borsodiensis statibus et ordinibus, Ephemerides hasce meteorologico medicas tamquam officii huc usque gesti rationes et velut gratitudinis anathema in archivo publico appendit benefati comitatus ord(inarius) physicus Samuel Benkő.* BENKŐ 1794 (*Ephemerides* I–V.) I. (belső címlap)

⁵⁵ *[i]n quantum ego ab anno 1780 usque ad annum 1786 observationes nonnullas circa morbos populariter grassatos in forma Relationum et absque reservata mihi illarum originali ad I. huncce Comitatum Borsodiensem porrexi, et eae hoc in Archivo publico haerent: digneretur Magnificencia V(estr)a egregium Dominum fungentem Archivarium gratiose eo disponere, quatenus Idem praetactas Relationes ad momentum temporis sive ad legendum sive ad describendum exhibere velit. Scopum in eis ipsis non alium mihi praefixi, quam ut praeteritorum annorum epidemias cum praesentibus et futuris conferre, et earundem inter se nexum analogiam aut abnormitatem observare possim, quo tandem major in dies experientis nostris fiducia et in ferendo de futurorum eventu iudicio salutaris mihi nascatur providentia.* Benkő Sámuel kérvénye Borsod vármegye főispánjához, 1790. dec. 27. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 50

Miskolc látképe, 1819. fametszet korabeli céhlevélről. Barna György (Miskolc) magángyűjteménye

A Miskolcra és Borsod vármegyéről szóló orvosepidemiológiai naplók (1780–1801), Maximilian Stoll Hont vármegyére vonatkozó megfigyeléseivel (1773–1775) együtt, annak mintegy folytatásaként a közép-európai orvosepidemiológiai irodalom alapvető publikációi, ugyanakkor a felvilágosodás kori magyarországi társadalomtörténet eddig nemigen használt forrásai. Pedig a II. József-korabeli (ideértve társuralkodói korszakát is) és a halálát követő évtized vidéki társadalmi egészségügyi (és egyéb) állapotának kevés olyan pontos lenyomata van, mint Stoll és Benkő naplója, ráadásul Benkő feljegyzései több mint 20 évet ölelnek fel. A 6 (a német fordítással együtt 7) kötetes sorozatban feltűnik a korabeli Miskolc és Borsod társadalmának minden rétege, sokszor még a személyeket is azonosíthatjuk Benkő paciensei között, bár általában, Stollhoz hasonlóan, Benkő is anonimitással közli a kóreseteket. A kórismék leírásánál megjelenik a korabeli Borsod vármegye és Miskolc nemesi és honorációr elítje is, mint Lőcsei Károly, a Telegdy (Telegdi) család, köztük arisztokraták is, mint a Dőry bárók vagy Almásy József, vagy éppen a nagyhatalmú Vay és Szepessy bárói család. Benkő, bár nemes ember és a megye alkalmazottja volt, nem tartozott a vármegye vezető rétegéhez, hiszen a hagyományos vármegyei magisztrátusok csak possessionatus nemesek lehettek. A vármegyei nemesi elit és egyéb előkelők körében több patrónusa is volt, láttuk, hogy Batthyányi József esztergomi érsek is közéjük tartozott.

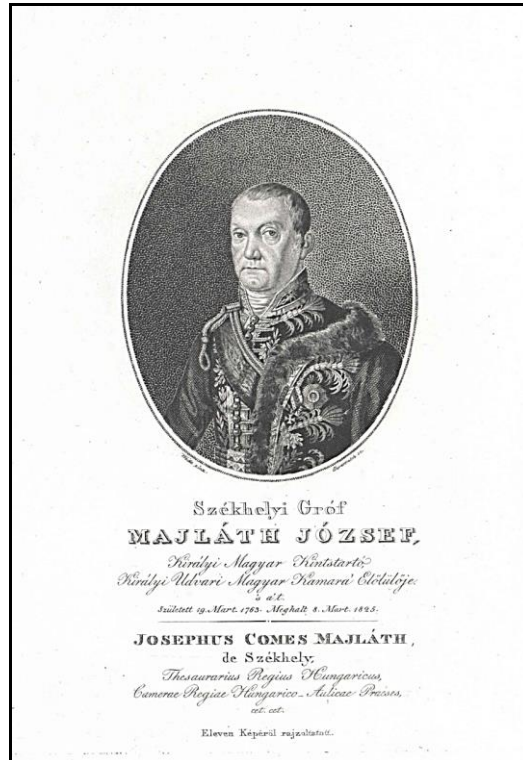
A vármegye vezető nemesei, illetve más előkelők közül sokan egyengették karrierjét, orvosepidemiológiai sorozata II. kötetének végén, mivel életének már vége felé jár (!), köszönetet mond jótevőinek. Ezek név szerint: Szabó András címzetes novi püspök [a Pázmáneum igazgatója, később az első kassai püspök] (Benkő *mentora*), Szepessy Sámuel báró, az eperjesi törvényszék ülnöke (mint *protektor*), báró Vay Miklós kamarás, hadmérnök (*nemzetségére és szívére nézve is filantróp*), Fáy Barnabás királyi tanácsos (*filozófus*), Radvánszky Ferenc [sajókazai birtokos],⁵⁶ Losonczy Károly borsodi törvényszéki ülnök (Benkő *jóakarói*), vargyasi Daniel Sámuel (*a legmegbecsültebb hazafi*), rátonyi Rátonyi Gábor királyi directorialis fiscalis (*őszinte igazmondó férfi, jogban jártas és a legfőbb filantróp*), Parcsetich és Izdenczy, a diósgyőri uradalom prefektusai (*filantrópok*), vizeki Tallián Ignác [ezredes, majd generális] és Okolicsányi Antal János, Sándor Lipót főherceg, nádor expeditora, ők ketten Borsod vármegyei atyafiak, törvényszéki ülnökök (*igen nemes lelkűek és szívűek*).⁵⁷

Benkő Sámuel 1794-ben, tudományos naplójának előszavában is megemlékezik azokról, akik kutatásait, orvosi hivatalát és publikációját segítették, ezek között elsőként Borsod vármegye főispánját, Majláth József grófot (1763–1825, főispán: 1784–1785, 1787–1809) említi, aki általában is az orvosok nagy barátja, neki pedig egyenesen mecénása, aki mindenben támogatta és segítette, Benkőt meg is látogatta, amikor bécsi tartózkodása alatt betegen feküdt. Benkő bécsi protektorai közé sorolja (Mária Terézia királynő orvosát) báró Anton von Störck (1731–1803) főorvost is, „az összes orvos és physicus kivételes támogatóját”, akitől többször kért tanácsot borsodi betegeivel kapcsolatban, s a nyájas bécsi főorvos mindig hasznos tanácsokkal válaszolt neki. Magyarországon legfontosabb patrónusa Miklóssy Ferenc (nagyváradi) püspök és (egri) nagyprépost, akit atyjaként tisztelt. Borsod vármegyei főnemesi és nemesi támogatói között a vármegyében birtokos Keglevich grófi család tagjait, Józsefet és Károlyt említi, továbbá a középnemesi Ragályi családból Ragályi József alispánt

⁵⁶ Radvánszky (IV.) Ferenc (†1810) borsodi birtokosról, őrnagyról bővebben: GYULAI 2014. 272., 277–278.

⁵⁷ BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) II. 329–330.

és fivérét, a vármegyei főjegyző Istvánt. A Ragályiak mint vármegyei magisztrátusok nemcsak protektorai, hanem hivatali előjárói is voltak tisztiorvosi szolgálatában. A Fáy család is támogatta, különösen Fáy Bertalan (hevesi) alispán, végül Szöllősy Ferenc borsodi törvényszéki ülnök.⁵⁸

Székelyi Majláth (III.) József gróf arcképe, 1820 k. Litográfia
Österreichische Nationalbibliothek, Porträtsammlung Inv. Nr. 125855–01

Radvánszky Ferenc, Ragályi István és Fáy Bertalan az 1780-as években a miskolci szabadkőműves páholy tagjai is voltak,⁵⁹ kérdés, hogy Benkő Sámuel közeledett-e a szabadkőművesekhez. Benkő 1787-ben írt bölcséleti munkájában a könyörületességről és humánuról értekezve felsorolja azokat a spirituális és társadalmi közösségeket, amelyek szerinte a leginkább képviselik az emberek iránti könyörületességet, és az újkeresztények (hutteriták), anabaptisták, unitáriusok (remonstránsok) és a görög kereskedők társasága mellett ott vannak a szabadkőművesek is.⁶⁰ Benkő Sámuel bölcséleti műve bizonyára felkeltette a szabadkőművesek érdeklődését, hiszen az Országház Antique Shop antikvárium 2003. május 17-én tartott budapesti aukcióján Benkő *Tentamen philopatiae* c. könyvének egy olyan példánya szerepelt, 29. tételként, amelyen két korabeli szabadkőműves pecsétet is rányomtak.⁶¹

⁵⁸ *Inter quos, cum haec in Viennae scribo, commemorare fas sit Exc. Dn. Comitum JOSEPHUM a MAJLATH Supremum I. C. Borsod Comitum et Maecenatem meum, scientiae medicae et medicorum protectorem et amantem, qui me in omni modo et occasione protexit et fovit, proxime et Viennae valetudinarium refocillavit. Item Ill. L. B. de STÖRK archiatrum, omnium medicorum et physicorum singularem protectorem, qui mihi blande toties accessum dedit et quoties ex Hungaria eundem circa aegros meos consului, toties mihi idem gratiose et utiliter respondit. Domi autem Ill. FRANCISCUM MIKLOSSY episcopum et praepositum majorem, quo plus quam patre uti soleo. In ipso vero comitatu meo omnes s. et. o. inter eos autem exc. Dn. C. JOSEPH et ill. D. C. CAROLI KEGLEVICH beneficiorum nunquam obliviscar. Inclytae tandem Familiae RAGALIANAE, ejusdem decoribus Spect. ac M. D. Consiliario et O. V. Comiti JOSEPHO item STEPHANO RAGALLY, tamquam I. C. ord. notario, me velut ord. suum medicum et distiguentibus et protegentibus, fatigola meaque ultra quam par est, remunerantibus, denique Inclytae Familiae FAYANAE et in ea Sp. ac Magnif. D. C. et O. V. C. BARTHOLOMAEO de FAY et benefati Comitatus B. Assessori Sp. D. FRANCISCO SZÖLLÖSY tantum debeo. BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) I. [viii]*

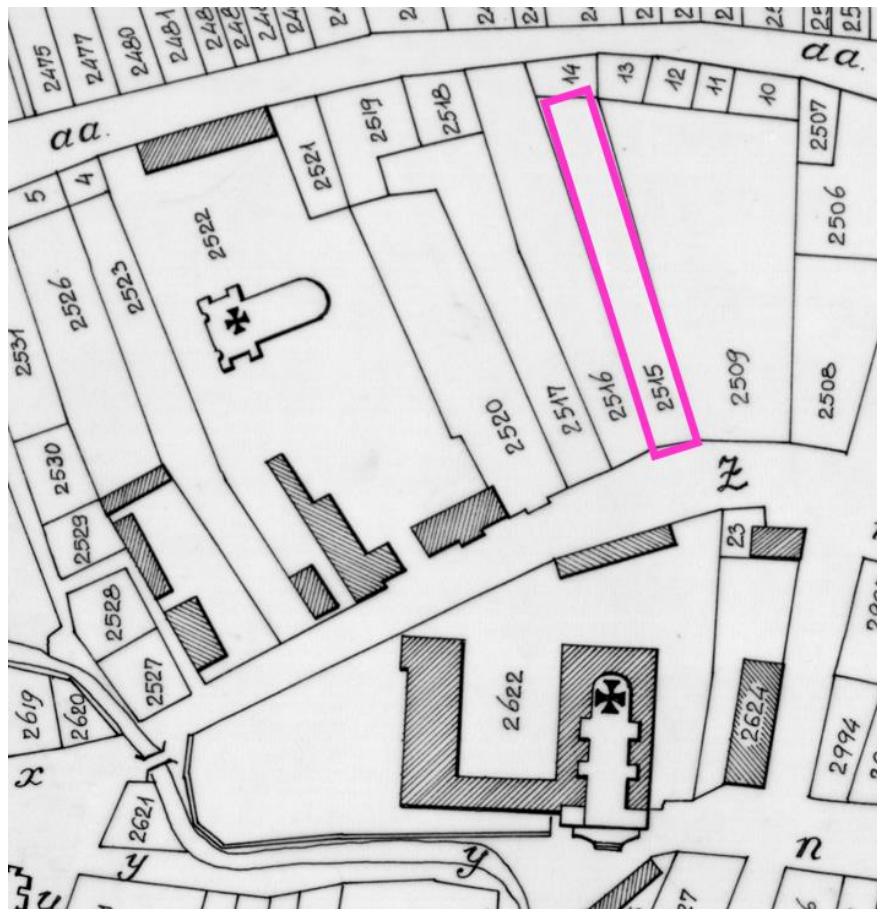
⁵⁹ ABAFI 1993. 445.; 454.

⁶⁰ *Dantur et aliae veram humanitatem spirantes societates, quae fractis suis sociis commembrisque miro zelo succurrunt, et tales sunt Herrenuttones, Anabaptistae, Remonstrantes, liberi Murarii et graeci ritus quaestores, quorum certe mira pietas satis extolli et depraedicari nequit, quae humanae miserationis opera, si qua adhuc in republica pia duntaxat desideria sint, ejusmodi respublica, aut qui eam temperant... BENKŐ 1787. 294*

⁶¹ http://axioart.com/tetel/benko,-samuel-samuel-tentamen-philopatiae-in-monarchiis-e_110087?print

Benkőnek, aki olyan nagyra értékelte a (miskolci) görög közösség karitatív tevékenységét, paciensei között is sok miskolci görög személyt találunk, egyébként Benkő Miskolcon a görög ortodox templom és iskola, mint a miskolci és borsodi görög közösség szakrális és kulturális központja mellett lakott Miskolc 1817. évi telekkönyve és a hozzá készült, Dombó Sámuel fia, Dombó István földmérő által készült térkép tanúsága szerint a 2515-ös helyrajzi számú telken.⁶²

Benkő Sámuel görög betegek között találjuk a vagyonos Demcsa, Pilita család tagjait is. Benkő többször a korabeli népi gyógyító módszereket is ismerteti, természetesen a felvilágosult tudós elutasításával. A népi gyógymódok a miskolci elit körében sem voltak ismeretlenek, így egy miskolci görög kereskedő 6 éves, iskolás leánykáját, aki 1792-ben erősen megfázott és mandulagyulladásra kapott, szülei, akik pár évvel korábban fiukat hasonló betegség miatt veszítették el, előbb úgy próbálták gyógyítani, hogy a hideg idő miatt meleg száraz rozsra fektették, hogy kiizzadja betegségét, majd, igen meggondolatlanul, „macedón módra” a fejét hideg fürdőbe, majd száraz gőzbe tették, és amiatt a kislány láza állandósult, végül, az orvos kezelése ellenére, meghalt.⁶³

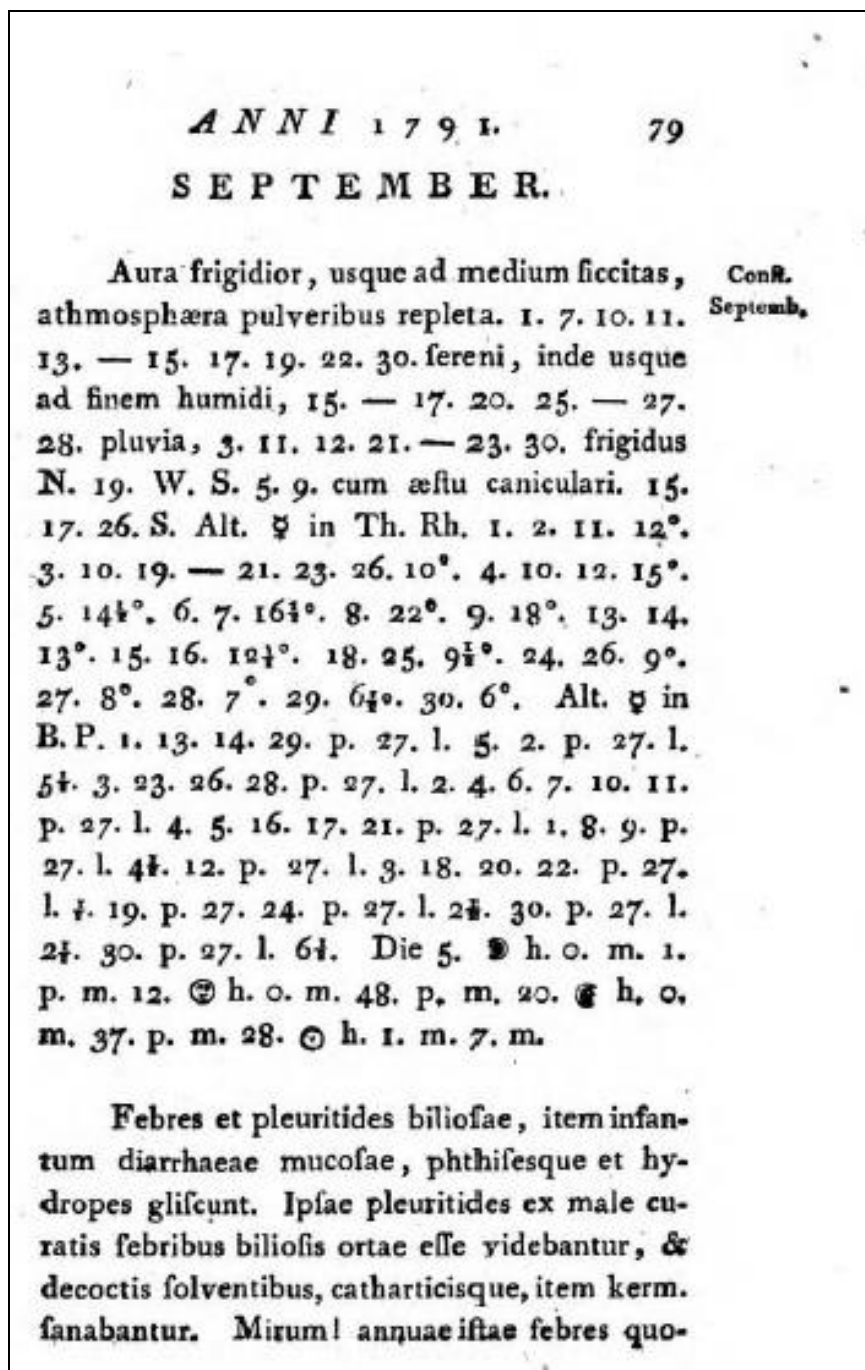

Benkő Sámuel házának telke a Fazekas utcában a görög ortodox templom közelében a Dombó-féle térképen, 1817 (grafikus másolat, részlet)

⁶² 1817. évi Telekkönyv: MNL BAZML IV. 1501/g 1. köt.; Dombó István-féle térkép 1817. (MAPPA REGIO CORONALIS COMITATUI BORSODI INGREMIATI OPPIDI MISKOLCZ INTRAVILLANUM individualiter exhibens de Anno 1817. Delineata per Stephanum Dombó Cameralem Geometram) MNL BAZML Térképgyűjtemény, sz. n.

⁶³ 1792. Die martii vidi puellulam 6 annor. mercatoris podagrici SZ. qui ante aliquot annos filium alium ex obstructione glandularum mesentericarum perdidit... ista puella... refrigerata fuerit [...] Parentes subitas aeris humidi et nivosi et calidi in frigiditatem mutationes considerantes, puellam istam super hordeum torrefactum calidum locans, fricantesque sudorem extorquere nitebantur et eam ungebant, at frustra, die 27 parentes ritu MACEDONICO adhuc temerarii caput puellae calida aqua balneant, et balneo sicco vaporant, unde febris amphimerina in continuam mutatur. BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) IV. 181–182.

Az orvosmeteorológiai naplók minden kötete azonos szerkesztési elvekre épül, az éveket a szerző hónapokra osztja, és előbb az általános időjárás jellemzőket és a Miskolcon mért hőmérsékleteket tartalmazó meteorológiai adatokat, majd a hónapra jellemző betegségeket, illetve az egyes kórtörténeteket közli, ez utóbbiakat sokszor igen részletes formában. A német fordításból a hőmérsékleti adatok hiányoznak, csak a hónapok rövid meteorológiai jellemzése maradt meg, de ez sem mindenütt, ezért kaphatta az Eyerel által fordított kötet az „orvosi naplófeljegyzések” címet..

Az 1791. szeptemberi napló első oldala. BENKŐ 1802 (Ephemerides VI.) 203. 79. alapján

Benkő nemcsak saját orvosi praxisából közöl kórtörténetet, hanem más orvosok eseteit is feljegyzi, hibás terápiájukat kritizálja. 1801. évi júniusi naplójában egy hydrothoraxban (mellkasi folyadékgyülem) szenvedő zsidó fiú esetét mondja el, akit egy M. nevű kirurgus, tévesen, purgálással kezelte, és fiú fél óra alatt belehalt.⁶⁴

Metszetes könyvdísz Benkő Sámuel művének III. kötetében. BENKŐ 1794 (*Ephmerides I–V.*) III. 1. alapján

A bizonyos hatósági jogkörrel (vármegyei kirurgusok, bábák felügyelete, gyógyszertárak vizsgálata, törvényszéki ügyek, boncolások) is megbízott tisztiorvosok legfontosabb közegészségügyi feladata a járványok kezelése volt. Benkő naplóiban az összes korabeli járvány Borsod vármegyei lefolyása olvasható, az általa tett intézkedésekkel együtt. Az egyik legsúlyosabb járványos betegség a korban a skarlát volt, Borsod vármegye levéltárában fennmaradt 1784-ből Benkő Sámuel borsodi főorvosnak a skarlátjárvánnyal kapcsolatos jelentése. Benkő 1784 végén a Helytartótanács útmutatása alapján nyújtotta be a vármegyének az évről szóló összegző értékelését. Ezt a tudományos megalapozottsággal készült jelentést (és a Helytartótanács „aranyra és az örök cédrusra méltó” kezdeményezését) olyan fontosnak tartja, hogy ha a jelentésben lefektetett megfigyeléseit az elkövetkező 100 évben a figyelembe vennék, az egészségtudomány (*ars salutaris*) többet profitálna belőle, mint a megelőző ezer évből származó megfigyelésekre, összesen. A jelentésben az év legsúlyosabb járványának a skarlát kitörését és terjedését tartja, s emlékeztet arra, hogy a betegségről, amely a praxisában 300 gyermeket fertőzött meg, már írt egy tudományos előterjesztést a Helytartótanácsnak.⁶⁵ Benkő latin nyelvű tudományos dolgozata, amely 300 beteg gyermek gyógykezelése, illetve néhány eset boncolással történt vizsgálata alapján készült, számos új orvostudományi megállapítást tartalmazott. A tanulmányt előbb a Helytartótanácsnak nyújtotta be, majd a budai egyetem orvostudományi karának is átadta, ahol a sebészet professzora, Rácz Ádám lefordította magyarra.⁶⁶ Rácz professzor a fordítást saját neve alatt jelentette meg.⁶⁷

⁶⁴ *In hydrothorace quam periculosa sint purgantia, Judaei proles docuit, quae adju cursitabat, ludebat et sumto a chirurgo M. purgante, post mediam horam vivere desiit.* BENKŐ 1802 (*Ephemerides VI.*) 203.

⁶⁵ *Observationes medicae, quas ex benigna exc. Consilii R. Locumtenentialis intentione auro certe et cedro digna infrascriptus I. Comitatus istius Physicus, toto in Anno 1784 juxta coeli et anni diversam constitutionem circa morbos confecit, et hic demisse substernit, quae si per centum annos accuratius persequerentur, plus ars salutaris, quam ante mille annos proficeret. [...] Ultimis annis decedentis mensibus pestifero modo vigens scarlatina, de stirpe biliosa sata, sub hujusce anni etiam initio eodem quoque pabulo enutrita, saepe vires suas recollegit, imo etiam in aestate in Processu Agriensi hic et illic post liminio insillit. Eadem medendi methodus optima fuit, quam opusculo meo exc. Consilio R. Locumtenentiali obtuli, et Pestini altissimo et mandato typis expressum est.* Benkő Sámuel jelentése Borsod vármegyének a Helytartótanács kezdeményezésére. Miskolc, 1784. dec. 14. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 39.

⁶⁶ *Samuel Benkő [...] Novum febris scarlatinae genus, quod in CCC innocuis infantibus observatum, et ex aliquot cadaveribus excerptum, quale genus nullus Medicorum, non Sennertus in Saxonia, nec Navier in Gallia, nec Plencicz et Stoll Viennae, non Withering in Anglia, non denique Weikard in Germania descriperunt. Oblatum est Excel. Consilio regio-Locumtenentiali opusculum hoc, et mox ab eo cum Inlyta Facultate medica Budensi ad examinandum communicatum, quod deinde Clar. Samuel Rácz Anat. et Chirurg. Professor adjunctis animadversionibus auxit, in Hungaricum Sermonen traduxit, atque sub titulo: A Skarlátos Hidegnek leírása és Orvoslása, praefixo suo nomine, foras edidit, Pestini anno 1784. 9. plag. 9.* WESZPRÉMI 1774–1787. IV. 502.

⁶⁷ RÁ CZ 1784

A borsodi főorvos az *Ephemerides* 1784. évre vonatkozó orvosi naplójában is megemlékezik a skarlát-járványról, amely februárban és márciusban az egri járás falvaiban még eléggé szelíd formában jelent meg, Andornak barlanglakásaiban azonban már kiütésekkel tört ki, Tardon és Aranyoson pedig hosszan tartó és ragályos volt, sokak életét elvette. Az andornaki nedves, széltől és naptól járatlan barlangokban élőkön kékes-vöröses színű, lencse alakú kiütések jelentek meg, a tardi és aranyosi lakosokat apró vörös, kanyaróhoz hasonló kiütések lepték el.⁶⁸

Különleges járványt okozott a veszettség terjedése a korabeli Borsodban, Benkő több ízben ír arról, hogyan terjedt át az emberre állatok harapásától. 1784. július 16-án Miskolcon tört ki a veszettség, 3 nappal korábban ugyanis egy veszett kutya megharapott egy 63 éves „flegmatikus” típusba tartozó lovászt, aki – Benkő Sámuel kezelése ellenére – meghalt. Tetemét az orvos hatósági eljárás során, Zsóry László szenátor (egyébként Benkő szomszédja, 1817-ben örökösei laknak a 2016. sz. telken) jelenlétében boncolta fel, és hosszan leírta a test szerveinek állapotát. Végül azonban nem tudta megállapítani, hogy a beteg vajon ijedtségében halt-e meg, vagy a veszettség mérgétől, esetleg a kórisbogárból készült gyógyszerrel, amelyet a veszettség ellen vett be (*Quibus perpensis merito dubium oriebatur, num aeger hic ex terrore, an a viru rabido, an denique ex medicina meloen recipiente obierit?*).⁶⁹

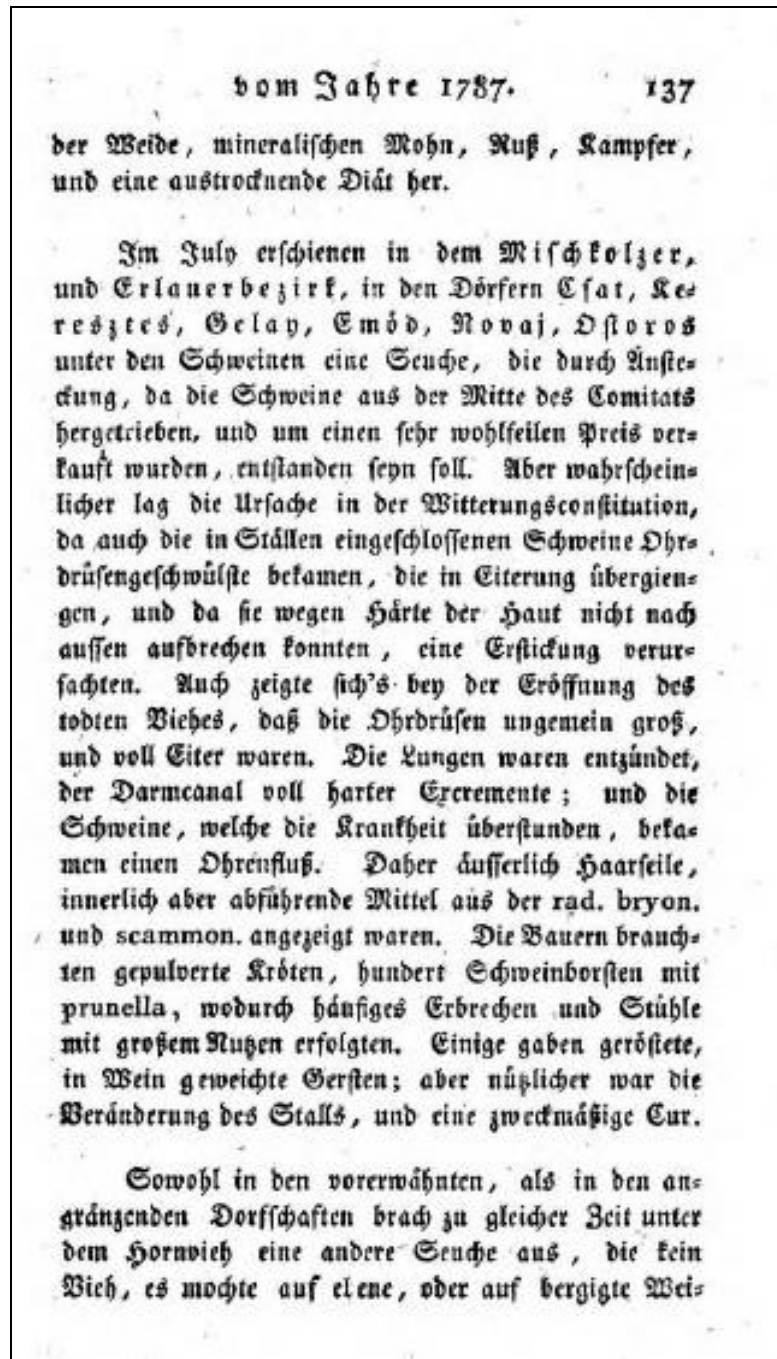
A boncolás mindennapi orvosi gyakorlatának része volt, mind tudományos, mind törvényszéki-hatósági céllal, és egy ilyen esetről, véletlenül, a közegészségügy hiányosságaira is fény derült, s ennek megfelelő a tisztiorvos intézkedett is a vármegyénél. 1795 szeptemberében egy 50 éves lovas százados tetemét vizsgálja, mégpedig Miskolcon a Mindszenti plébániatemplom kriptájában. Itt megdöbbentő látvány fogadja, évtizedekkel azután, hogy 1769-ben Mária Terézia részletesen szabályozta a temetéseket, megtiltva a templomokba a további kriptás temetést, illetve szabályozva a koporsók kriptákban való higiénikus elhelyezését, a Mindszenti templom kriptájában számos koporsót lát egymásra hányva, gerendákra fektetve, ahogyan a boroshordókat tárolják a pincékben, ráadásul lezártanul, rothadó tetemekkel, ahelyett, hogy a koporsókat, az előírás szerint, a kriptá fülkéibe tették volna, meszet hányva rájuk, felíratos kővel lezárva. Máshol is hasonló gyakorlat volt a vármegyében, Wentzel vármegyei seborvos jelentette Benkőnek, hogy Szentistvánban a plébános, nyereségvágyból, tífuszos halottak holttestét engedte a templomba bevinni, és misét mondott felettük. A mindszenti plébános ráadásul a temető területét is felszántatta, és kukoricával vettette be. Mindezt a tisztiorvos jelentette a vármegyei hatóságnak, emlékeztetve arra a nevezetes esetre, amely Málta szigetén történt, itt ugyanis, amikor az ősi kriptákat felnyitották, ezekből, mint Pandora szelencéjéből törtek elő a fekete himlő és más betegségek kórokozói, megfertőzvé a munkásokat, akik magukkal hurcolták haza a kórt. Bár a visszaélésekből jól profitáló Borsod megyei egyháziak morogtak közben, a vármegyei közgyűlés végül jegyzőkönyvbe vette az esetet, hogy hasonló ne forduljon többé elő, Benkő ráadásul azt is kérte, hogy a himlős gyerekeket 6 hétig ne engedjék ki otthonról. A vármegyei határozat ellenére 1801-ben ismét felszántották és bevetették a temetőt Miskolcon, írja Benkő.⁷⁰

⁶⁸ *Februarius–Martius 1784 anni. [...] Binis his mensibus scarlatina in processum Agriensem migrans, ibidem mitis et benigna fuit, at peticularis in specibus Andornak, item pago Tard, Aranyos stationaria, contagiosa, multos e vivis eripuit, ii, qui ex speluncis Andornak a sole et vento nunquam lustratis humidis efferabantur, peticulas, lividas, plumbeas, lenticulares, ii autem, qui in Tard, Aranyos moriebantur, petuculas rubras, parvas, morbilliformes exhibuere...* BENKŐ 1794 (*Ephemerides* I–V.) I.114–115.

⁶⁹ BENKŐ 1794 (*Ephemerides* I–V.) I. 170–172.

⁷⁰ *Anni 1795. September [...] In crypta sub ecclesia Mindszent ubi hoc cadaver aperiebatur, numerosas observavi tumbas semiputrefactis cadaveribus plenas, non oclusas, in serie super trabibus, instar vasorum vinariorum locari solitorum, quae juxta altiora mandata in separatos lapide obduci, inscribi, et calce obturari debuissent; etiam hoc tempestate retulit mihi D. Chirurgus Wentzel, etiam Parochum Szentistvaniensem luci cupidine tumbas cum cadaveris ex petechiis demortuorum in ecclesiam inferri curare et desuper missam legere. Item Parochum Mindszentiensem caemeterium arari admittere et fagopyrum inseminari, haec singula comitatui retuli, illustrans casu illo celebri in Insula Malthae contingente, quod cum antiquae ibidem cryptae aperirentur, operarii tamquam ex Pandora pyxide et variolas et alias aegritudines contraxerint, et suis domum reportarint.* BENKŐ 1802 (*Ephemerides* VI.) 65–66. Idézi: *Neue Annalen der österreichischen Literatur des österreichischen Kaiserthumes* I/2. (1807). 140–141.

Benkő Sámuel tisztiorvosként az állat-járványügyért is felelt, hiszen ezek a járványok a népeiséget is veszélyeztették. Így, nemcsak humán boncolást végzett, hanem állatokét is, mint 1787 júliusában, amikor egy, a Miskolc és Mezőkeresztes környékén kitört marhavészben elhullott állatot boncolt fel. Érdekes, hogy a latin orvosi naplóban marhavészről (*pecorum lues*) van szó, a német fordítás azonban disznók között fellépő járványról (*unter den Schweinen eine Seuche*) beszél.⁷¹ Tekintve, hogy a latin eredeti Benkő munkája, mindenképpen a marhajárványt és egy kérődző állat felboncolását kell elfogadnunk.

Benkő Sámuel állatot boncol 1878 júliusában.
BENKŐ 1794 (*Medicinische Ephemeriden*) 137. alapján

⁷¹ BENKŐ 1794 (*Ephemerides I-V.*) I. 206.; BENKŐ 1794 (*Medicinische Ephemeriden*) 137.

Benkő naplói orvostörténeti szempontból is egyedülállóak, a kórbonctan magyarországi meghonosításában eddig is úttörőnek számított,⁷² ő maga főként járványügyi praxisát és tudományos eredményeit tartotta sokra, orvosi gyakorlatában azonban bravúros teljesítmények is voltak, mint az 1789-ben feljegyzett amputálása.⁷³ A kórisme szerint egy miskolci kocsis több évvel korábban a lábán megsérült, majd amikor már földműveléssel kereste a kenyerét, a bokáján gennyes seb képződött, amely olyannyira elfertőződött, hogy már a térdéig hatolt a vérmérgezés, sőt az üszkösödés jeleit is észlelték. Benkő Sámuel végül az amputációban látta a megoldást, előbb azonban különféle gyógyszerekkel felerősítette betege szervezetét, és elvégezte a műtétet, sikerrel, hiszen a csont begyógyult, a beteg felépült.

A boncolásnál általában a vármegyei kirurgus, azaz vizsgázott sebész segédkezik, ő végzi a boncmesteri feladatot.⁷⁴ A seborvost nemcsak beosztottjának, segédjének, de kollégájának is tartja, annak ellenére, hogy a kirurgusok gyógyítási módszereit sokszor rosszalja. 1799 áprilisában a vármegye alkalmazásában álló Marckmiller seborvos bizonyos tüdőgyulladásban szenvedő katonákat hánytatóval kezel, akik így meghaltak, majd a kirurgust is levette a lábáról a betegség. Ekkor társa, egy másik (katonai) seborvos és Benkő mint megyei főorvos felnyitotta az elhunytak holttestét, és tüdejüket erősen gyulladt állapotban találta. Azt tanácsolta segédjének, hogy hasonló esetben az ő módszerét alkalmazza, azaz lágyítószerezrel, hashajtóval és köptetővel kezelje a tüdőgyulladásban szenvedő katonákat, így elkerülheti a haláleseteket. Végül a megbetegedett Marckmiller magát is hánytatóval kezelte, majd egy orvos erős kúrával próbálta gyógyítani, de a kirurgus is meghalt.⁷⁵ Marckmüller Károly már 1784-ben viselte a kerületi sebész hivatalát, ekkor elöljárója, Benkő Sámuel azt írja róla jelentésében, hogy a bécsi egyetemen szerezte kirurgusi képesítését, ugyanitt bábaoklevelet is kapott.⁷⁶ 1795-ben már ő Borsod vármegye fő sebészorvosa.⁷⁷

Benkő Sámuelnek praktizáló orvosként vannak állandó vagy visszatérő betegek, ilyen a miskolci (korábban aradi) Haffner nevű minorita szerzetes is, akit először 1789-ben, 59 éves korában kezel, ekkor sikerül komoly tüdőgyulladásából kigyógyítania. Legközelebb 1792-ben gyógyítja, végül a miskolci minorita kolostor szerzetese 1794-ben, Benkő kezelése közben, meghal. Halála után 15 nappal kezelőorvosa felboncolja, és belső szerveinek súlyos elváltozásait tapasztalja, ami megmagyarázza a hosszú betegséget, fáradékonyágát, így azt is, hogy a magányt és tudományt kedvelte.⁷⁸

⁷² GORTVAY 1958; GYULAI 2015

⁷³ *Anni 1789. Josephus Német uxoratus, 30 annorum auriga... ante 6 annos... equo in dextro pede calcitrabatur... et anno elapso ligone vitam et familiam sustentabat, in malleolo interni pedis sinistri ulcus ortum sponte clausum est. 28. Martii febre continua fors putrida laborare cepit, post eam pes dexter pedetentim doluit... ulcus fere ad genu marginibus rubris ascendit, inferne cutis depressa nigra... Die 6. Maji aegrum vidi, et amputationem necessariam ita judicavi, ut prius laudabilis sanguinis influxus et refluxus in debilissimo corpore promoveatur... Die 9. Maji vires et pulsus crescunt, die 12. amputatio fere sine omni dolore peracta, die 19. aegrum invisit, ex trunco pus viride manabat, musculi femoris retracti, os ejus denudaverat, pulsus naturalis, in amputato tantillum debilior, appetitus bonus; vinum ob pectus opressum non bibit. Post duos menses truncus truncus fenre sanabatur.* BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) II. 309–311.

⁷⁴ A megyei sebészekről bővebben: SIMON 2013

⁷⁵ *Chirurgus cattensis (= comitatensis) Marckmiller in peripneumonia milites vomitorio agressus est, et perierunt. Ipse infirmus factus, cum ejus sodali chirurgo Szilagyi aliquot cadavera aperuimus, et pulmones undique dure inflammatos invenimus. Consului hinc chirurgo ut methodo meo uteretur, emollientibus, minorativis et expectorantibus cum suis militibus effectus consilio respondit, et mors evanuit, chirurgus autem Marckmiller ipse quoque vomitorio usus, post per medicum R. sthenica cura usus, pariter peripneumonia periit.* BENKŐ 1802 (Ephemerides VI.) 86.

⁷⁶ *Dominus Carolus Markmüller diploma chyrurgicum, nec non artis obstetriciae attestatum ab augustissima Universitate Viennensi habet, et in gremio incl(yti) hujus Comitatus Chyrurgi Processualis officio fungitus.* Benkő Sámuel Borsod vármegyei főorvos (physicus) jelentése. Miskolc, 1784. jún. 25. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 34.

⁷⁷ KISS 1991/1992. 140.

⁷⁸ BENKŐ 1794 (Ephemerides I–V.) II.136–137.; IV: 176.; BENKŐ 1802 (Ephemerides VI.) 14–15.

Az *Ephemerides* nemcsak Borsod vármegye 18. század végi társadalmának minden jellemző csoportját, sőt személyét felvonultatja, hanem a népesség összes, a korabeli orvostudomány színvonalán azonosítható betegségét is. A megyei tisztiorvos, a járványok mellett, a leggyakrabban előforduló betegségeket is feljegyzi az év megfelelő periódusában, az időjárással és klimatikus viszonyokkal összefüggésben. A vízfejűség, tüdőgyulladás stb., illetve a vérbaj (*Lues venerea*) állandó „szereplői” az orvosi naplókban, az utóbbi, Benkő szerint, a régió egyik kiirthatatlan alapbetegsége, igaz, a hűvös éghajlat gátolja a nemi betegségek terjedését.⁷⁹ A vérbajt még a száraz dajkák is képesek a csecsemők körében terjeszteni.⁸⁰ Éppen a betegség gyakorisága miatt, népi gyógymódok is ismeretesek voltak kezelésére, amelyek ellen Benkő jelentéseiben többször is a vármegyéhez fordult. 1784-ben vidéki bejárásáról készült jelentésében egy egerlövői asszonyról tesz jelentést, aki évek óta cinóberfüstöléssel „gyógyítja” a vérbajos betegeket, bár Benkő már figyelmeztette ennek ártalmosságára. A cinóber (cinnabarit v. higanyszulfid) füstjét használó (a néprajzban is jól ismert) gyógymóddal azonban, Benkő szerint, a betegség csontig hatol, és így az orvos által is kezelhetetlen lesz. Ráadásul valamilyen kőrisbogár tartalmú porokat is árul 17 garasért, amelyek, a javasasszony szerint, 72 féle csodás gyógyulást hozó szert tartalmaznak, pedig alig 1 garast érhetnek. Egyébként Miskolcon is vannak hasonló gyógyító asszonyok, ezért a főorvos kéri a vármegyét, hogy tiltsa el őket a veszélyes kúrától.⁸¹ Benkő már az előző évben is panaszolta a vármegyének a javasasszonyok (*vetulas*) cinóberfüstöléses visszaéléseit, „mivel azonban Borsod vármegyéből nem lehet gyökeresen kiirtani a Lues Venerist”, a főorvos a cinóber árusításának betiltását kéri a vármegyétől mind a patikákban, mind a boltokban.⁸² Benkő jelentéseiből is kitűnik, hogy a vármegyei fizikus maga nem volt szakhatóság, jogosítványa csak az ellenőrzésig és javaslatételig terjedt, és csak a megyei joghatóság intézkedhetett az általa felvetett vagy javasolt ügyekben.⁸³

Metszetes könyvdísz Benkő Sámuel művének III. kötetében. BENKŐ 1794 (*Ephemerides I–V.*) III. 1. alapján

⁷⁹ BENKŐ 1794 (*Ephemerides I–V.*) I. 26.

⁸⁰ BENKŐ 1794 (*Ephemerides I–V.*) I. 34–36.

⁸¹ [f]ine faciendarum circa morbos observationum in possessiones Comitatus exiens, mulierem repererim incolae Lövöiensis Török appellati uxorem, quae quamvis ante quatuor annos per me admonita fuerit, attamen vel hodie suffitu suo Cinnabarino affectorum luem veneream ad ossa usque repellit, et sic morbos fere incurabiles creat. Praeter hoc, nefario ausu, certos pulveres vel ex hoc suspectos, quod cantharides contineant pro septemdecim crucigeris divendit, et ex 72 speciebus eosdem constat, adeoque miracula praestare praedicat, qui tamen vix crucigerum valent. Et hic Miskoltzini similes medicatrices dantur, dignetur Inc. Universitas easdem et similes ab hac temeraria cura prohibendas gratiose facere. Miskoltzini, die 1 8bris, 1784. Samuel Benkő physicus ordinarius. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 38.

⁸² Quod vero Lues Veneris penitus ex gremio Incl. hujus Comitatus extirpari non possit, momentuosum ex pluribus impedimentum est suffimigii Cinnabarinum apud vetulas receptus abusus, proinde aut mandato currente hic abusus tollendus, aut Cinnabaris in pharmacopaeis et fornicibus promiscua divenditio prohibenda. Benkő Sámuel főorvos jelentése a vármegyének, Miskolc, 1783. ápr. 12. MNL BAZML IV. 501/b XII. II. 91.

⁸³ „A physicus-orvos tágabb értelemben a kormányzat, szűkebben az adott törvényhatóság tisztviselőjeként, de semmi esetre sem önálló szakhatóságként, hanem a hatóság szakközegeként működött. Szakértelmét az őt alkalmazó törvényhatóság, sőt bizonyos esetekben a Helytartótanács Egészségügyi Bizottsága (később ügyosztálya) a felügyeleti-ellenőrző munkában, a határozatok meghozatalában igénybe vette, illetve vehette. Hivatalát elnyerte (*physicatum obtinet*).” KRÁSZ 2012

Benkő Sámuel gyakorló orvosként és természettudósként sem tagadta meg filozófiai műveltségét, 1787-ben a mantovai tudományos akadémia pályázatára írt egy művet a hazaszeretetről, amelyet Bécsben jelentetett meg. A több, mint 300 oldalas, természetjogi, államtudományi és jogfilozófiai kérdéseket boncoló, az emberi boldogság, jólét és az állam, államformák (monarchia, a nemesség közössége által vezetett állam = arisztokrácia) kapcsolatát kutató, rengeteg antik utalással megtűzdelt, szerteágazó, a felvilágosodás szellemében íródott munkát a korabeli német irodalmi kritika igencsak megbírálta, mondván, túl sok mindennel foglalkozik, a legkevésbé azzal, amit a címében ígér (ti. hogyan lehet a hazaszeretetet előmozdítani a különféle államformákban).⁸⁴

A hazaszeretetről (is) szóló filozófiai dolgozatában Benkő a felvilágosodás közegészségügyi és orvosi ellátással kapcsolatos eszményeit is kifejti, amelyeket teljes egészében magáénak vall. A dolgozat egyik alapkérdése ugyanis a közjó mint az állam működésének egyik legfőbb célja és felelőssége, így az állam vezetőinek feladata a nép (az alattvalók) testi-lelki egészségének biztosítása. Ezért a gyógyítás nemcsak szakmai, hanem erkölcsi kérdés is, ahogyan az aufklérizmus is, végső soron, erkölcsi meggondolásból kívánja a társadalom állapotát, az emberek életminőségét javítani. A betegek gyógyítása állami feladat, a jól szervezett (vagyis a felvilágosult) állam kötelessége ugyanis a betegeket, akár a saját hibájukból, akár véletlenül betegedtek meg, felemelni és gyógyítani, mégpedig szakmájukban jártas és jó erkölcsű orvosok, sebészek, bábák segítségével. Az orvosok kötelessége haladéktalanul felkeresni a beteget, és a szegényeknél sem szabad magukat a feladat alól kihúzni, ha ez mégis megtörténnék, az ilyen orvosokat ki kell zárni a szabad orvosi gyakorlatból, mert akik csak a gazdagokat akarják gyógyítani, azt hiszik, az emberek vannak értük, és nem ők az emberekért. Ha az orvos, akire az emberek az életüket bízják, mindenféle kifogással (reggelikészítés, kártya- vagy kockajáték, alvás) elhárítja a beteget, halogatása könnyen emberi életbe kerülhet.

Az orvosok nyájas szavakkal keressék fel betegüket, érdeklődve betegségük eredetéről, tüneteiről, lefolyásáról. Vizsgálják meg a beteg lelki és természetes életfunkcióit, és a tapasztalt jelekből, az életvitelből, az életkorból, a nemből, az alkatból és az éghajlatból, valamint a hat nem természetes dologból (azaz a galénoszi ismérvekből, mint levegő, étel-ital, mozgás–nyugalom, alvás–éberség, kiválasztás, kedély) állapítsák meg a kórismét, a beteget a neki megfelelő gyógymóddal lássák el, és sokkal inkább a beteg, mintsem orvosi hírnevük érdekelje őket. A betegek panaszait ne érdeklődés nélkül, hanem együttérzéssel hallgassák, a beteget gyógyultan hagyják el. Kerülni kell az olyan orvosokat, akik éppen csak megérintik a beteg kezét, a betegséget „fejből”, és nem a paciens vizsgálata alapján kezelik, vagy azokat, akik, hogy képzettnek tűnjenek, a betegágynál hosszan taglalják a kórtörténetet, a betegeket kósza híresztelésekkel fárasztják, és azonnali halállal riogatják őket, olyan gyógyszereket ajánlanak, amelyeknek nem ismerik a hatását, kísérletezve mintegy az emberi élettel, a tudományt hanyagolják, a könyveket megvetik. Bizony, a betegek gyógyítását nem borbélyra, mézszárosra, méregkeverőre, kuruzslóra kell bízni, hanem képzett férfiakra, az orvosi mesterséget gyakorlókat pedig nyilvános állami képzésben kell részesíteni. Az egyháznak is változtatnia kell az orvostudománnyal kapcsolatos hozzáállásán, a papok ugyanis megtagadhatják, vagy egy időre felfüggeszthetik a szentségek kiszolgáltatását és imáikat az olyan öngyilkosságot megkísérlő híveiktől, akiket egyébként képzett orvos, megfelelő orvosságokkal kezel.

Végül: az állam és a közösség felelőssége, hogy a közgyógyászokat a polgárok körében tiszteletben és megbecsülésben részesítsék, és az emberek hozzájussanak az életük fenntartásához szükséges eszközökhöz, nehogy az orvostudomány lenézése miatt öngyógyításhoz folyamodjanak. Állami feladat a néplélekből kitörölni az orvoslással és az orvosokkal szembeni előítéleteket, mint pl. az orvos drága, és alig van javunkra, vagy: egyszer már próbálkoztunk az orvostudománnyal, de semmit sem használt; illetve: ha az a sorsod, hogy felépülj a betegségből, akár orvost hívsz, akár nem, meggyógyulsz, ellenben ha a sors és az elrendelés mást akar, hiába kérsz az orvostól segítséget. Van olyan

⁸⁴ *Zweyhundert sechzig lange Seiten mussten wir durchlesen, die nur Sache gar nicht gehören, und die allenfalls inter dem Titel de constituenda republica, oder de felicitate reipublicae vorkommen konnte. Dass die Vaterlandsliebe nur in einem Staate, wo der Bürger sich glücklich, wenigsten träumen kann, bestehe, versteht sich von selbst. [...] der Verf(asser) handelt von den Vergnügen der Sinne, von Musik, Poesie, Redekunst, Malarey, von Geruch und Gefühl, und bey Gelegenheit auch von der Liebe. [...] man findet in dieser Schrift alles, nur gerade über das eigentliche Thema des Verf. soviel als Nichts. Allgemeine Literatur Zeitung, III/176. (1788. júl. 23.) 221–222.*

nézet, hogy a szentségek a medicina nélkül is megszüntetik a betegséget, a bűbájosság, csodák azokat a betegségeket is meggyógyítják, amelyeket az orvostudomány képtelen.⁸⁵

Benkő Sámuel a felvilágosodás szellemében írt bölcséleti munkájában az orvosmeteorológia fontosságáról is értekezik, mégpedig a hadsereg helyes kormányzása és ellátása mint kormányzati (uralkodói vagy állami) feladat kapcsán. A hadsereg parancsnokának (és természetesen a nép vezetőinek!) feladatul kell adni, hogy hadserege már eleve ne betegedjen meg, és ez úgy érhető el, ha a katonák szervezetét tápláló és jól megfőzött ételekkel és testmozgással erősítik, illetve, ha a tábornok egészséges helyen helyezik el, és a katonákat az évszakok változását figyelembe véve ruházzák és látják el a különböző évszakoknak megfelelő étellel-itallal, valamint sátrakkal. A hadseregnél legyenek kéznél képzett orvosok és kirurgusok, akik nem mint szakadt ruhák foltozói gyógyítják a katonákat, ha már megbetegedtek, hanem akik a vidék elhelyezkedéséből és az éppen esedékes évszaktól előre meg tudják mondani, milyen betegségek üthetik fel a fejüket, sőt ezeket képesek megelőzni is. Mert a katonáknak szinte az összes betegsége és ragálya abból származik, hogy figyelmen kívül hagyják a földrajzi elhelyezkedést és az időjárást (mint az egészség és jólét két alapvető meghatározó elemeit!), pedig ennek a hanyagságnak szomorú példáival tele vannak a historikusok (példaként Titus Liviusnak a syracusai pestisről szóló elbeszélését idézi) és az orvosok könyvei.⁸⁶ Benkő a felvilágosult szellemű, modern egészségügy céljait is megfogalmazza: nem elég az orvosnak a beteget gyógyítani, sokkal fontosabb, hogy a (természettudományokban) képzett szakember megelőzze a bajt, és megőrizze a rábízott emberek egészségét.

⁸⁵ *Seu culpa quis propria, seu casu aegrotaverit, ad talem levandum sanandumque, item ad evitandos infelices mulierum partus bene ordinata respublica peritis et probi moris medicis, chirurgis et obstetricibus indiget et providere debet. Eorum officium sit ad vocatos aegros indilate accedere, neque ad pauperes vocati hac excusatione moram nectant: hujus vel illius curam non ad se, sed alterum medicum pertinere, imo tales immisericordes occasione simili data et praetergressa, praxi libera exercenda indigni censendi, qui divitum duntaxat infirmorum limina intrant, et homines pro se, non se hominibus esse natos credunt. Neque regerant se quidem mox comparituros nunc prandio, chartae, aleae ludo, somnoque impeditos esse, quibus vita hominis parum curae cordique esse debet, et interjecta ejusmodi dilatione vita aegri exstingui potest. Accedentes medici blandis aegrotos verbis de morbi statu, initio, symptomatibus, praegressis morbis adloqui, functiones animales, vitales et naturales investigent, et morbi genus ex datis signis item vitae genere, anni constitutione, aetate, sexu, temperamento, climate et ex rebus sex non naturalibus determinent, determinato eo indicata et propria vel majorum fide dignorum experientia certa medicamina juxta morbi initium, cursum, statum, crism finemque propinent, et omni affectu facienda vitandaque praecipiant, pro aegroto magis quam fama artis extimescant, ad suspecta tempora saepe occurrant, gemitus non secure, sed sollicite exaudiant, neque aegrotos aut morbi finem deserant. Consequenter medici evitandi ad meliorem frugem revertendi, qui accedentes solam manum tangunt, et morbum ex cerebro, non ex patiente depromentes curant et diffugiunt, aut ut eruditi videantur, adstantibus longam morbi historiam differunt, explicant, aut vagis rumoribus et novis aegrorum aures fatigant, morte praesente aegros terrefaciunt, et remedia, quorum vires ignorant, praeferibunt, et in vita hominis experimentum faciunt, tuendae valetudinis artem negligunt, libros contemnunt. Aegrotorum autem et consanguineorum fit morbum non tonsori, non carnifici, non canidiis, non empiricis aut rugosis ignarisque, sed peritis illico viris committere, et qui contra agunt, publica parinaesi digni sunt. Sacerdotes quoque sacramenta precesque suas vitae suae contemptoribus et suicidis usque, quod perito medico et remediis aptis usi fuerint, nonnunquam et ad tempus suspendere denegareque possunt. Denique statui et reipublicae incumbit, ut publici medentes apud cives in honore et existimatione sint, et sufficientibus vitae mediis prodeantur, ne artis suae negligentia oeconomiae cogantur operam dare. Ejus quoque est, ex plebeja mente praepredicia eradicare, illa, quae aegrotos a medicis maxime abalienare solent, qualia sunt; v. gr. medicum multum mercedis petere, attamen parum juvare, una vice propinatam medicinam nihil profuisse, si fatum est ex hoc morbo convalescere, sive medicum adhibueris, sive non, convalesces: item si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere, et alterutrum fatum et aeterna praedestinatio est: medicum ergo adhibere nihil attinet. Sacramenta absque medicina morbos tollere, sympathias, miracula, eos curare morbos, quos nulla medica facultas efficit. Hic denique medicus judaeus est, ideo illota ejus manus christianum sanare necquit, hic christianus est, sed aliter, quam aegrotus de religione sentit, igitur neque vocandus est...* BENKŐ 1787. 303–307.

⁸⁶ *Deinde opera praefecto danda erit, ne initio exercitus ejus aegrotet; hac autem via praestatur, ut militum corpora solidis et bonae concoctionis cibis et laboribus roborentur, ut castra in salubri locentur, ut milites vestitu et potu alimentisque et tentoriis ad anni mutationes, aestatem, autumnum, hyemem et ver muniantur, et praesto sint periti medici et chirurgi, qui non tantum quaemadmodum vestium ruptarum interpolatores quidam militibus medeantur, postquam in morbos inciderint, sed qui ex loci situ et anni tempestate morbos grassaturos et praesagiant et praeveniant; ex qua duplici negligentia omnes fere militum morbi et pestilentia oriuntur, et tristibus hujus neglectus exemplis historicorum et medicorum libri pleni sunt.* BENKŐ 1787. 226–227.

FORRÁSOK

- MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod Abaúj Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc
 IV. 501 = Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1270–1848 (1858)
 /b = Közgyűlési iratok (Acta politica) 1607–1785
 IV. 1501 = Miskolc Város Tanácsának iratai 1569–1911
 /g = Örökvallási jegyzőkönyvek 1817–1848

BIBLIOGRÁFIA

ABAFI 1993

ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1993

AEWK

Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, 1–167. Gleditsch–Brockhaus, Leipzig, 1818–1889

BALÁZS 2007

BALÁZS Péter: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete*. Magyar Tudománytörténeti Intézet–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Piliscsaba–Budapest, 2007

BENKŐ 1775

BENKŐ, SAMUEL: *Tentamen protogaeae. Quo, tellurem non esse corpus, longo post universi creationem intervallo aut ex cometa quodam, aut planeta, aut fixa, aut denique ex substantia solis ejusque maculis temere concretum: verum cosmographiae mosaicae conformiter, toto cum universo simul, regulari sua figura ita ex omnipotenti Dei manu exiisse, ut illico orbis habitabilis redderetur, obstendere conatur*. Lugduni Batavorum, 1775 (12rét, 23 lap)

BENKŐ 1778 (Insomnia)

BENKŐ, Samuel: *Dissertatio inauguralis medica de insomniis*. Typis Univ., Budae, 1778

BENKŐ 1778 (Aqua Rankensis)

BENKŐ, Samuel: *Tentamen aquae acidulis Rankensis in inclyto comitatu Abaujvariensi sitae, theoretico-practicum*. Cassoviae, 1778

BENKŐ 1781

BENKŐ Sámuel: *A hójagos himlőről való tanáts-adás*. Landerer, Kassa, 1781

BENKŐ 1782 (Topographia)

BENKŐ, Samuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica*. Landerer, Cassoviae, 1782

BENKŐ 1787

BENKŐ, Samuel: *Tentamen philopatriae in monarchiis et aristocratiis promovendae philosophicum*. Vindibonae, Typis Josephi nobilis de Kurzbek, Caes. Reg. aulae Typ. et Bibliopol., MDCCLXXXVII

BENKŐ 1794 (Ephmerides I–V.)

BENKŐ, Samuel: *Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780–1793, quibus altitudines Barometri & Thermometri, ventorum regnantium genera et alia apparentia meteora, cyclusque novem-decennalis et horum in sublunaria tria naturae regna, scil. dies criticos pares et impares, vegetabilium et animalium vitam, indolem, proventum, incrementum, decrementum, morbos, influxus; praesertim hominum morbi epidemici, contagiosi, endemici, sporadici, stationarii, annui, inter-currentes, partus felices et infausti, casus memorabiliores forenses, pecorum epizootiae, hominum et pecorum morborum notabiliorum historiae, pathologiae, therapeaeque et plurimorum defunctorum extispicia omni possibili accuratone et brevitate connotantur, in toto Inclyto COMITATU BORSODIENSI, signanter in regio Camerali Oppido Miskolcz factae*. I–V. Typis Alb. Ant. Patzowsky, Vindobonae, 1794

BENKŐ 1794 (Medicinische Ephemeriden)

BENKŐ, Samuel: *Samuel Benkö's, der Philosophie und Arzneykunde Doctors, ersten Komitatsphysikus im Borschoder Komitat – Medicinische Ephemeriden von den Jahren 1780 bis 1793. Aus dem Lateinischen übersetzt, und mit Topographie von Mischkoltz vermehrt von Joseph Eyerel. Mit einer Karte. Ersten bandes Erste Abtheilung – Zweite Abtheilung – Medicinische Topographie des Marktflecken Mischkolz in der Borschoder Gespansschaft.* Wien, gedruckt un verlegt Alb. Ant. Patzowsky, 1794

BENKŐ 1802 (Ephemerides VI.)

BENKŐ, Samuel: *Novae Ephemerides Astronomico-Medicae annorum 1794–1801 in inclyto comitatu Borsodiensi, signant(er)in oppido Miskoltz factae / Novae ephemerides meteorologico-medicae annorum 1794–1801 in inclyto Comitatu Borsodiensis, notanter in Regio Coronali Oppido Miskolcz conscriptae.* Vindobonae, Apud Mathiam Andream Schmidt, 1802

BENKŐ 1818 (Ratio medendi)

BENKŐ, Samuel: *Ratio medendi arcanis mixta, juxta synopsis nosologiae methodicae.* Szigethy, Miskolc, 1818

BENKŐ 1818 (Topographia)

BENKŐ, Samuel: *Topographia oppidi Miskoltz historico-medica.* Denuo edit cura Josephi Szatmáry. Szigethy, Miskolc, 1818

BENKŐ 1976

BENKŐ, Samuel: *Miskolc város történeti-orvosi helyrajza.* Ford. M. Kiss Júlia. Szerk.: SZABADFALVI József. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1976 (*Borsodi kismonográfiák 2.*)

BENKŐ–GRANT 1791

BENKŐ, Samuel: *A fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtezett számtalan és tündéres betegségeknek, nevezetessen pedig a köszvénynek és láb-köszvénynek, úgy az ótvárnak, és arany-érnek az újj tapasztalásokból, különösen pedig Gránt Wilhelm... képzeményeiből vett leírása, elkerülése és meggyógyítása.* Trattner, Pest, 1791

BOZZAY 2009

BOZZAY Réka Kornélia: *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796).* PhD-értekezés, kézirat. Debreceni Egyetem Multidiszciplináris bölcsészettudományok doktori iskolája (Történelem program), Debrecen, 2009

Codex sanitario-medicinalis Hungariae 1852–1861

LINZBAUER Xavér Ferenc: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae I–VII.* Typ. Universitatis, Buda, 1852–1861

DOMBY 1794

DOMBY Sámuel: *Orvosi Tanítás a gyermekek nyavalyáiknak meg-esmerésekről, és Orvoslásokról. Mellyet Svéciai nyelven irt Rosensteini Rosén Miklós... Most pedig magyar nyelvre fordított az 1781-dik esztendőbéli Göttingai negyedik német ki-adás szerint.* Fűskúti Landerer Mihály, Pest, 1794

CSILLAG 1965

CSILLAG István: 140 éve halt meg Benkő Sámuel = *Orvosi Hetilap* 34. (1965) 1044–1045.

FELDMAN 1990

FELDMAN, Theodore S.: Late Enlightenment Meteorology. In: *The Quantifying Spirit in the 18th Century.* Ed. by Tore FRÄNGSMYR–J.L. HEILBRON–Robin E. RIDER. University of California Press, Berkeley, 1990. 43–177.

GORTVAY 1958

GORTVAY György: Benkő Sámuel, az első magyar klinikai kórboncnok = *Orvosi Hetilap* 99. (1958) 1750–1753.

GYULAI 2014

GYULAI Éva: Abaúj és Borsod vármegye koronaőrző bandériuma, 1790 = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIII. (2014) 267–286.

GYULAI 2015

GYULAI Éva: Examen anatomicum – Boncolási jegyzőkönyv Diósgyőrből, 1785 = *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, Tomus XVIII. (2015) Fasciculus 2. 186–195.

KISS 1991/1992

KISS László: Magyar orvosi névtár 1794–1796-ra Decsy Sámuel Magyar Almanakjában = *Orvostörténeti közlemények* 133-140. (1991/1992) 137–147.

KISS 1987

KISS László: 200 éve halt meg Maximilian Stoll = *Orvosi Hetilap* 128. (1987)/18. 942–944.

KRÁSZ 2012

KRÁSZ Lilla: Egység és sokszínűség. Egészségügyi struktúra és hatalom a 18. századi Magyarországon. In: *Horst Haselsteiner Emlékkönyve / Festschrift Für Horst Haselsteiner*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Europa Institut, Budapest, 2012. 119–137.

MOESS–M. ROMÁN

MOESS Alfréd–M. ROMÁN Éva: Megyei és városi physicusok Magyarországon a XIX. század fordulóján = *Levéltári Közlemények* 50. (1979)/2. 291–310.

OTTLIK 1807

OTTLIK Dániel: *A tisztbeli írás módjának saját szavai*. Trattner, Pest, 1807

PATAKI 1930 (Benkő Sámuel)

PATAKI Jenő: Erdélyi orvostörténeti arcképek – Benkő Sámuel = *Orvosi Szemle (Revista Medicală – Ärztl. Rundschau)* 3. (1930)/8. 300.

PATAKI 1930 (Orvosi emlékeink)

PATAKI Jenő: Orvosi emlékeink megmentésére = *Orvosi Szemle (Revista Medicală – Ärztl. Rundschau)* 3. (1930)/8. 313–314.

RÁCZ 1784

RÁCZ Sámuel: *A skárlátos hidegnek le-írása és orvoslása*. Trattner, Pest, 1784

RÉTHLY 1970

RÉTHLY Antal (1970): *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Akadémiai, Budapest, 1970

SIMON 2013

SIMON Katalin: *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2013

STOLL 1777–1790

STOLL, Maximilian: *Ratio medendi in nosocomio practico Vindobonensi* I–VII. Bernardi etc., Viennae, 1777–1790

STOLL 1789 (Wien)

STOLL, Maximilian: *Ratio Medendi post ejus obitum edidit et praefatus est Josephus EYEREL*. Sumptibus Joh. Paul Krauss, Viennae, 1789

STOLL 1789 (Breslau)

STOLL, Maximilian: *Heilungsmethode in dem practischen Krankenhause zu Wien* („Ratio medendi in noscomio practico Vindobonensi“). Verlag Korn, Breslau 1787–1796

SZABADFALVI 1976

SZABADFALVI József: Benkő Sámuel topográfiaja. In: BENKŐ, Samuel: *Miskolc város történeti-orvosi helyrajza*. Ford. M. KISS Júlia. Szerk.: SZABADFALVI József. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1976. 63–97. (*Borsodi kismonográfiák* 2.)

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Hornyánszky, Budapest, 1891–1914

WESZPRÉMI 1774–1787

WESZPRÉMI, István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* I–IV., I. Sommer, Leipzig, 1774; II–IV. Trattner, Wien, 1778–1787.